

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

**ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ
ΑΤΟΜΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ**

**ΘΕΜΑ:
«Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ.»**

**Επιβλέποντες καθηγητές: Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος
Σ. Βλαχόπουλος**

Επιμέλεια:

**ΕΠΩΝΥΜΟ : ΖΕΡΗ
ΟΝΟΜΑ : ΑΛΙΚΗ
Α.Μ. : 1340200500084
ΕΞΑΜΗΝΟ : 4^ο**

ΑΘΗΝΑ 2007

Περιεχόμενα

<u>Εισαγωγή</u>	2-3
<u>Κεφάλαιο πρώτο: Ιστορική αναδρομή.</u>	4-12
1. Σε διεθνές επίπεδο	
2. Σε εθνικό επίπεδο	
• Σε επίπεδο Συντάγματος- προΐσχύσαντα και σύγχρονο Σύνταγμα	
• Σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας	
<u>Κεφάλαιο δεύτερο: Ορισμός του περιβάλλοντος.</u>	12-13
<u>Κεφάλαιο τρίτο: Εννοια της « πολιτιστικής κληρονομιάς».</u>	14-19
<u>Κεφάλαιο τέταρτο: Έννοια της περιβαλλοντικής βλάβης και της προστασίας.</u>	20-21
<u>Κεφάλαιο πέμπτο: Καθιέρωση του πολιτιστικού περιβάλλοντος ως αντικειμενικής αρχής και ως συνταγματικού δικαιώματος.</u>	22-24
<u>Βασικό περιεχόμενο της υποχρέωσης του κράτους-Σχέσης των πολιτιστικών αγαθών με το χρόνο.</u>	
<u>Κεφάλαιο έκτο: Χαρακτηριστικά του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον.</u>	24-41
<u>Κεφάλαιο έβδομο: Δικαίωμα στην πολιτιστική κληρονομιά και σχέση με άλλα συνταγματικά δικαιώματα. Το ζήτημα των οριοθετήσεων και των απλών περιορισμών.</u>	41-52
<u>Κεφάλαιο όγδοο: Το οριοθετούμενο δικαίωμα στην πολιτιστική κληρονομιά</u>	53-55
<u>Επίλογος- Βασικά συμπεράσματα</u>	56
<u>Περίληψη-Summary</u>	57
<u>Βασικά λήμματα</u>	58
<u>Παράρτημα νομολογίας</u>	59-62
<u>Βιβλιογραφία</u>	63-64

Εισαγωγή

Η ιδιαίτερα αυξημένη σπουδαιότητα της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ήδη εδώ και αιώνες πανθομολογουμένως γνωστή. Τα διαφοροποιούμενα χαρακτηριστικά κάθε λαού, αποτελούν την ευκρινέστερη ένδειξη της εθνικής ταυτότητας και της μοναδικότητάς τους. Πόσο μάλλον που η ανάγκη αυτή για εξατομίκευση εμφανίζεται περισσότερο επιτακτική στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιούμενης σύγχρονης κοινωνίας. Επιπροσθέτως η ιστορική κληρονομιά συνιστά μέτρο εξέλιξης και προόδου της ανθρωπότητας μέσα στο χρόνο. Συχνότατα χρησιμοποιείται ως μέσο διατήρησης της ιστορικής μνήμης, ακόμα και παραδειγματισμού των νεότερων γενεών. Δεν αποτελεί έκπληξη άλλωστε ότι πολλοί σπουδαίοι άνθρωποι κάθε περιόδου επιζητούσαν με την δημιουργία κάποιου σημαντικού για εκάστοτε εποχή έργου, να «περάσουν» στην ιστορία, κερδίζοντας έτσι την επονομαζόμενη υστεροφημία. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, εκδηλώθηκε ήδη από πολύ νωρίς ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την προστασία των ψηγμάτων του πολιτισμού. Ως αποτελεσματικότερο μέσο θεωρήθηκε δε η κρατική οδός, με την έκδοση αρχικά διαταγμάτων και αργότερα νόμων και σε πιο πρόσφατο επίπεδο με την συμπερίληψη της προστασίας αυτής στον ανώτερο νόμο του κράτους, το συνταγματικό κείμενο. Άλλωστε στη σύγχρονη εποχή προωθείται η διεθνής και διακρατική συνεργασία με στόχο την αποτελεσματικότερη προστασία της πολιτιστικής παράδοσης. Το γεγονός αυτό από μόνο του είναι ιδιαίτερος σημαντικό καθότι πολλά κράτη παγκοσμίως αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τα σχετικά ζητήματα από μόνα τους. Επιχειρήθηκε δηλαδή ήδη από πολύ νωρίς η δημιουργία ενός υποχρεωτικού και μάλλον αυστηρού πλαισίου για εξασφάλιση των πολιτιστικών αγαθών κάθε λαού ή χώρας.

«Το θέμα»: Η παρούσα εργασία αναφέρεται στο ζήτημα της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς στο ελληνικό Σύνταγμα τόσο ως γενικού αντικειμένου δικαϊκού κανόνα όσο και ως υποκειμενικού δικαιώματος ενός έκαστου των κοινωνιών. Η πραγμάτευση του θέματος αρχίζει με μια ιστορική αναδρομή της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς καταρχήν σε διεθνές επίπεδο και εν συνεχεία, με ιδιαίτερη έμφαση στο εθνικό. Γίνεται διακριτή αναφορά στην κατοχύρωση αυτής τόσο στα προγενέστερα Συντάγματα όσο και στο σύγχρονο, καθώς και στο κοινό δίκαιο και στην ιστορική εξέλιξη των νόμων που θεσπίστηκαν υπέρ αυτής.

Ακολούθως και καθότι η πολιτιστική κληρονομιά συνδέεται άρρηκτα και αποτελεί τμήμα της έννοιας του περιβάλλοντος, προσδιορίζεται η έννοια αυτή καθώς και η ειδικότερη έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Μετά από μια συνοπτική αναφορά στην έννοια της περιβαλλοντικής προστασίας και βλάβης, ορίζεται το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον και τα χαρακτηριστικά του. Η έννοια αυτή παρουσιάζει ύψιστη σημασία αφού κυρίως από εδώ προκύπτει το περιεχόμενο της συνταγματικής προστασίας- «ποιοι είναι οι φορείς του δικαιώματος;», «ποια η σημασία του τριπλού του περιεχομένου;» και άλλα συναφή ερωτήματα απαντώντας εδώ.

Έπειτα χρήσιμη είναι η αναφορά στην «σύγκρουση» του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον με άλλα συνταγματικώς προστατευόμενα δικαιώματα. Στο σημείο αυτό καθίσταται αντιληπτό ότι το δικαίωμα στην πολιτιστική παράδοση όχι μόνο οριοθετεί και σε κάποιες περιπτώσεις περιορίζει κάποια άλλα δικαιώματα αλλά ταυτοχρόνως και οριοθετείται. Τέλος επιχειρείται μια σύνοψη των σχετικών πορισμάτων καθώς και μια συνοπτική αναφορά και στις κυριότερες αφορούσες το θέμα νομολογικές αποφάσεις.

Κεφάλαιο πρώτο: Ιστορική αναδρομή.

A) Σε διεθνές επίπεδο.

Η εμφάνιση και η συνειδητοποίηση της ανάγκης για προστασία των αρχαιοτήτων, των μνημείων και των λοιπών στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την εξέλιξη της εκάστοτε κοινωνίας. Η κοινωνική, οικονομική, μορφωτική ακόμα και κυρίως πολιτιστική εξέλιξη επιδρά στον τρόπο θεώρησης των σχετικών ζητημάτων και οδηγεί άλλοτε σε μηδενική και ανύπαρκτη προστασία και άλλοτε σε μια ιδιαίτερος εκτενή και εμπειριστατωμένη διαφύλαξη των σχετικών αντικειμένων.

Έτσι το ενδιαφέρον για τη διασφάλιση της πολιτιστικής παράδοσης εμφανίζεται προεχόντως κατά την Ελληνιστική περίοδο αλλά μόνο κατά τους Ύστατους χρόνους λαμβάνει μια περισσότερο οργανωμένη μορφή. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα πρώτα διατάγματα για αρχαία μνημεία εκδίδονται από Ρωμαίους αυτοκράτορες και ειδικότερα από τον Μαΐοριανό και τον Βαλέντιο. Παράλληλα στις αρχές του 16^{ου} αιώνα ξεκινούν οι πρώτες ανασκαφές για αγάλματα.

Σημαντικό σημείο ωστόσο για την ενίσχυση της σχετικής προστασίας αποτελεί η περίοδος της Αναγέννησης. Κατά την περίοδο αυτή εμφανίζεται και διατρανώνεται η αρχή του Ομανισμού ενώ παρατηρείται μια στροφή προς το απώτατο παρελθόν με έκδηλο το ενδιαφέρον των μελετητών για τα αρχαιοελληνικά στοιχεία. Ακολούθως, ο 18^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται ως ο αιώνας της «συστηματικής αρχαιολογίας», ενώ τότε ιδρύονται και οι πρώτες αρχαιολογικές εταιρίες. Το κίνημα του Ρομαντισμού το οποίο και ακολουθεί, ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την περίοδο του Μεσαίωνα και την χριστιανική τέχνη, εκτιμάται το γηγενές στοιχείο και η λαϊκή παράδοση ενώ αρχίζει να διαφαίνεται ένα ενδιαφέρον για το μακρινό και εξωτικό στοιχείο, που σίγουρα προκαλεί

περιέργεια και δέος. Τέλος, την προώθηση της προστασίας της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, ενισχύει και η Βιομηχανική Επανάσταση, στο πλαίσιο της οποίας ασκείται έντονη κριτική στο αρχιτεκτονικό περιβάλλον. Σταδιακά επομένως εμφανίζεται μια κοινή διάθεση σε όλα τα κράτη να προστατεύσουν με όσο καλύτερο τρόπο την πολιτιστική τους ταυτότητα, είτε περιλαμβάνοντας προστατευτικές διατάξεις στα συνταγματικά τους κείμενα, είτε προβαίνοντας σε σύναψη διμερών συμφωνιών με άλλα κράτη, είτε προσχωρώντας σε ποικίλες διεθνείς συμβάσεις.

Καταρχήν, από την άποψη της συμπερίληψης της προστασίας σε συνταγματικές διατάξεις είναι δυνατόν να διακριθούν τρεις ομάδες κρατών:

1. Τα κράτη εκείνα που έχουν περιλάβει στο Σύνταγμά τους ρητή διάταξη για την προστασία του περιβάλλοντος με τις ποικίλες μορφές του. Στην κατηγορία αυτή ανήκει η Ισπανία και η Πορτογαλία.
2. Τα κράτη εκείνα που έχουν συμπεριλάβει με τις συνταγματικές αναθεωρήσεις τους την προστασία του περιβάλλοντος ως κρατική υποχρέωση. Εδώ εντάσσονται η Σουηδία, η Αυστραλία και η Ολλανδία.
3. Τα κράτη εκείνα που δεν έχουν μια ειδική διάταξη για την προστασία του περιβάλλοντος, παρά οι διατάξεις που κατοχυρώνουν άμεσα άλλα συνταγματικά δικαιώματα, χρησιμοποιούνται και για την θεμελίωση της προστασίας του περιβάλλοντος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν η Ιρλανδία και η Ιταλία.

Σε ότι αφορά τις διεθνείς συμβάσεις και εν γένει πρωτοβουλίες σκόπιμη κρίνεται η αναφορά στις κυριότερες από αυτές, κάποιες από τις οποίες έχουν κυρωθεί και με νόμο από την Ελλάδα.

1. Ο χάρτης της Βενετίας (1964): αποτελεί σύνοψη παλαιότερων Οδηγιών και αναφέρεται στις ποικίλες αξίες (καλλιτεχνική, ιστορική, αρχιτεκτονική, χρηστική) που αναγνωρίζονται σε ένα αρχαιολογικό μνημείο ή εν γένει ένα ιστορικό έργο και οι οποίες αποκλείουν την ανακατασκευή. Προσυπογράφηκε από την Ελλάδα.
2. Ευρωπαϊκή Σύμβαση δια την προστασίαν της αρχαιολογικής κληρονομιάς (1969). Κυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν1127/1981.
3. Σύμβαση των Παρισίων (1972): αφορά την προστασία της παγκόσμιας φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Με τη Σύμβαση αυτή συστήθηκε και η Επιτροπή για την Παγκόσμια Κληρονομιά η οποία ανέλαβε την σύνταξη του Καταλόγου της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς.
4. Διακήρυξη του Amsterdam (1975): αφορά τα ζητήματα του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού και την σχέση τους με την διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.
5. Οδηγίες του Nairobi (1976): αφορά την προστασία των ιστορικών τόπων.
6. Σύμβαση της Granada (1985): αφορά την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης.Κυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν2039/1992
7. Σύμβαση για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (2003). Η σύμβαση αυτή υιοθετήθηκε από την UNESCO και έχει ιδιαίτερη σημασία καθότι αναγνωρίζει ότι στην πολιτιστική κληρονομιά δεν ανήκουν μόνο τα πολιτιστικά εκείνα αγαθά που έχουν υλική υπόσταση αλλά και τα άυλα, τα οποία χρήζουν ανάλογης προστασίας όπως τα πρώτα. Κυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν3521/2006.

Είναι γεγονός ότι ανάμεσα στο έτος 1995 και 2003 σημειώνονται και άλλες αξιόλογες προσπάθειες στο τομέα αυτό αλλά εδώ επιλέχτηκε να γίνει μια ενδεικτική αναφορά των κυριότερων εξελίξεων σε διεθνές επίπεδο με έμφαση στις συμβάσεις που και η χώρα μας έχει κυρώσει και ασκούν αναμφισβήτητη επιρροή στο εθνικό μας νομικό οπλοστάσιο.

Τέλος στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με το άρθρο 28{1 Σ οι ποικίλες συμβάσεις «από την επικύρωσή τους με νόμο και την θέση τους σε ισχύ...υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου». Επομένως οι διεθνείς συμβάσεις τοποθετούνται στη δικαιοϊκή ιεραρχία κάτω από το Σύνταγμα και πάνω από τον κοινό νόμο.

B) Σε εθνικό επίπεδο.

1. Σε επίπεδο Συντάγματος-προϊσχύοντα και σύγχρονο Σύνταγμα.

Το πρώτο Σύνταγμα στην ελληνική συνταγματική ιστορία που κατοχυρώνει την προστασία του περιβάλλοντος με ρητές διατάξεις είναι το Σ1975. Πριν από αυτό τέτοια ρητή κατοχύρωση δεν εμφανίζεται σε συνταγματικό επίπεδο. Στο Σ1975 ο νομοθέτης θέλησε να εξασφαλίσει με όσο το δυνατόν μαξιμαλιστικό τρόπο την περιβαλλοντική προστασία ως ειδικότερη έκφανση της αρχής της ανθρώπινης αξίας που κατοχυρώνεται στο Σ2{1 όσο και στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας Σ5{1. Η περιβαλλοντική δε αυτή προστασία επεκτάθηκε συγχρόνως και στο πολιτιστικό και στο φυσικό περιβάλλον, ενώ τα άρθρα που ενδιαφέρουν από την άποψη αυτή είναι το άρθρο Σ18{1 και κυρίως το άρθρο Σ24{1,6.

Σ18{1→ «Ειδικοί νόμοι ρυθμίζουν τα σχετικά με την ιδιοκτησία και την διάθεση των μεταλλείων, ορυχείων, σπηλαίων, αρχαιολογικών

χώρων και θησαυρών, ιαματικών, ρεόντων και υπογείων υδάτων και γενικά του υπόγειου πλούτου.»

Σ24{6→ «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του κράτους. Για τη διαφύλαξη του το κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα...»

Σ24{6→ «Τα μνημεία, οι παραδοσιακές περιοχές και τα παραδοσιακά στοιχεία προστατεύονται από το Κράτος. Νόμος θα ορίσει τα αναγκαία για την πραγματοποίηση της προστασίας αυτής περιοριστικά μέτρα της ιδιοκτησίας, καθώς και τον τρόπο της αποζημίωσης των ιδιοκτητών».

Αρχικά επομένως η προστασία του περιβάλλοντος και με τις δύο εκφάνσεις του-πολιτιστικό και φυσικό-υπολαμβάνεται μόνο ως υποχρέωση της κρατικής εξουσίας. Πάραυτα δεν ήταν αυτή η τελική διατύπωση της συνταγματικής προστασίας. Έτσι ενώ η αναθεώρηση του 2001 επέφερε σημαντικές τροποποιήσεις, ιδίως το άρθρο 24Σ. Κατόπιν επομένως της αναθεωρήσεως το άρθρο 24Σ έχει λάβει την εξής μορφή.

Σ24{1→ «Η προστασία του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξη του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας ...»

Διαφοροποιήσεις σημειώθηκαν και ως προς άλλα στοιχεία της {1 τα οποία ωστόσο αφορούν ως επί το πλείστον το φυσικό περιβάλλον, την {2 όπου και προβλέφτηκε ότι η χωροταξική αναδιάρθρωση της χώρας θα γίνεται έπειτα από τεχνικές επιλογές και σταθμίσεις, ενώ παγκόσμια καινοτομία αποτελεί η προσθήκη της ερμηνευτικής δηλώσεως για την έννοια του δάσους.

Είναι επομένως ευκρινές ότι πλέον με το Σ2001 θεσπίζεται ένα νέο δικαίωμα κάθε κοινωνού στο περιβάλλον ενώ παράλληλα εισάγεται στην ελληνική έννομη τάξη η αρχή της αειφόρου ανάπτυξης. Η σημασία των δεδομένων αυτών θα παρουσιαστεί εκτενώς στην συνέχεια.

2. Σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας.

Στην Ελλάδα ήδη από τα παλαιά χρόνια δεν υπήρξε εύκολη η προστασία του πολιτιστικού κεκτημένου. Οι επάλληλες κατακτήσεις επί παραδείγματι από τους Φράγκους, αλλά και από άλλους πληθυσμούς, αλλοιώνουν την ελληνική πολιτιστική ταυτότητα. Έπειτα υπήρξαν και οι προσπάθειες εξάλειψης κατά την περίοδο του χριστιανισμού ή και αργότερα του ειδωλολατρικού στοιχείου, ενώ μια ανάλογη προσπάθεια εκδηλώνεται και πολύ μεταγενέστερα, με την μορφή της εξαφάνισης κάθε στοιχείου της εποχής της Τουρκοκρατίας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ότι μετά την Επανάσταση απορρίπτεται κάθε στοιχείο του κατακτητή και συλλήβδην και της άμεσης πολιτιστικής κληρονομιάς των Ελλήνων, στην οποία περιλαμβάνεται και το βυζαντινό παρελθόν τους. Κατά την περίοδο αυτή εξάιρεται κατά κύριο λόγο η κλασσική Ελλάδα με αποτέλεσμα να σημειώνονται ποικίλες φθορές σε αξιόλογα αρχιτεκτονικά έργα κυρίως της Βυζαντινής περιόδου. Ένας ακόμα λόγος είναι η έντονη αστικοποίηση που παρατηρείται και η άναρχη δόμηση που έχει σαν αποτέλεσμα την κατεδάφιση πολλών διατηρητέων κτιρίων ή ακόμα και την οικοδόμηση πάνω σε άλλα ύψιστης σπουδαιότητας πολιτιστικά στοιχεία. Εν όψει αυτών των παραγόντων κρίθηκε αναγκαία η διάσωση όσο το δυνατόν περισσότερων εναπομεινάντων πολιτισμικών στοιχείων ενώ ως το πιο αποτελεσματικό μέσο κρίθηκε το Δημόσιο Δίκαιο με τη θέσπιση πλειάδας νόμων που αφορούν είτε αποκλειστικά την προστασία των αρχαιοτήτων, είτε την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος εν γένει. Κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργείται ένας

ξεχωριστός κλάδος του δικαίου, το «Δίκαιο του περιβάλλοντος», με μια δική του δυναμική και αξιόλογη εξέλιξη. Το αρνητικό στοιχείο είναι το γεγονός ότι το Δημόσιο κυρίως δίκαιο, ως κατεξοχήν προστατεύον το περιβάλλον και ειδικότερα την πολιτιστική παράδοση που ανήκει σε αυτό, χαρακτηρίζεται από ένα εμπειρικό και περιπτωσιολογικό χαρακτήρα ως προς τις θεσπιζόμενες διατάξεις. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα το φαινόμενο της πολυνομίας, με την διαρκή μεταβολή των νομοθετικών ρυθμίσεων και την ανασφάλεια δικαίου που αυτή συνεπάγεται.

Επομένως, στο παρόν τμήμα θα γίνει μια συνοπτική αναφορά στις σπουδαιότερες νομοθετικές ρυθμίσεις που θεσπίστηκαν κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης και εντεύθεν με ιδιαίτερη έμφαση στους τρεις νεότερους νόμους που αναφέρονται και προστατεύουν όχι μόνο τις αρχαιότητες- χερσαίες και θαλάσσιες- αλλά και την πολιτιστική κληρονομιά εν γένει.

Το πρώτο νομικό κείμενο για την προστασία των αρχαιοτήτων εκδίδεται κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας του Όθωνα το 1834. Πρόκειται για τον πρώτο στην ελληνική ιστορία αρχαιολογικό νόμο, το **N10/22-5-1834** του Μάουερ, που στηρίχτηκε μάλλον στο ιταλικό δίκαιο. Η σπουδαιότητα του νόμου αυτού έγκειται αφενός στην ίδια την αυξημένη τυπική ισχύ του, καθότι μέχρι τότε υπήρχαν μόνο διατάγματα, αλλά και στο γεγονός ότι καθιερώνει τις αρχαιότητες ως «εθνικό κτήμα όλων των Ελλήνων εν γένει», προβλέπει την οργάνωση κρατικής υπηρεσίας και την ίδρυση μουσείων για την στέγασή τους.

Ακολουθεί η διαταγή **2400/12-5-1878** από τον Καποδίστρια που ορίζει ότι: *«απαγορεύεται η εξαγωγή αρχαιοτήτων από την ελληνική επικράτεια»* καθώς και ότι: *(οι αρχαιότητες) «... να παραχωρούνται κατά προτίμησιν εις την Κυβέρνησιν».*

Εν συνεχεία εκδίδεται ο νόμος **ΒΧΜΣΤ'(2646)** του 1899 «Περί Αρχαιοτήτων» που μέχρι και το 2002 αποτελούσε το βασικό κείμενο της αρχαιολογικής νομοθεσίας. Και στα τρία νομοθετικά κείμενα υπάγονται υπό προστατευτικό καθεστώς και ιδίως υπό την κρατική ιδιοκτησία όλες οι αρχαιότητες εν γένει, κινητές και ακίνητες οπουδήποτε και αν βρίσκονται, είτε στην ξηρά, είτε στη θάλασσα. Είναι δε χαρακτηριστικό το ότι ο αρχαιολογικός νόμος του 1932 προστάτευε κυρίως τα προ του 1453 μνημεία, σε μια περίοδο που αρχίζει να εμφανίζεται ένα αυξημένο ενδιαφέρον και για τα Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά έργα, το οποίο πρωτύτερα απουσίαζε.

Ακολουθεί ο νόμος **360/76** που παράσχει ένα πλήρη ορισμό για την έννοια του πολιτιστικού περιβάλλοντος και έτσι η προστασία μεταβαίνει από τις αρχαιότητες αποκλειστικά στο πολιτιστικό περιβάλλον πλέον στο σύνολο. Σύμφωνα με το νόμο αυτοπολιτιστικό περιβάλλον είναι:

«Τα ανθρωπογενή στοιχεία πολιτισμού, χαρακτηριστικά, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την παρέμβαση και τη σχέση του ανθρώπου με το πολιτιστικό περιβάλλον, περιλαμβανομένων και των ιστορικών χώρων της καλλιτεχνικής και εν γένει πολιτιστική κληρονομιά της χώρας».

Εν συνεχεία ψηφίζεται ο νόμος πλαίσιο για το περιβάλλον, ο νόμος **1650/86** από όπου και προκύπτει ο ορισμός για την έννοια του περιβάλλοντος και ο οποίος εξειδικεύει την αντίστοιχη συνταγματική έννοια. Και τέλος ακολουθεί ο νεότερος νόμος **3228/02** που προσδιορίζει με ακόμα περισσότερες λεπτομέρειες το περιεχόμενο της πολιτιστικής κληρονομιάς, έννοια η οποία παρουσιάζεται εκτενώς και σε σύγκριση με αυτή το νόμο **360/76** στη συνέχεια. Ο νεότερος αυτός νόμος «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» αποτελείται από 10 κεφάλαια αναφερόμενα τόσο στα

κινητά όσο και στα ακίνητα μνημεία καθώς και σε άλλα συναφή ζητήματα όπως η δημιουργία μουσείων ή η αρχαιολογική έρευνα.

Το σημαντικότερο ίσως χαρακτηριστικό του είναι ότι περιέλαβε για 1^η φορά ρητές διατάξεις που αφορούν τις ενάλιες αρχαιότητες, δηλαδή αυτές που βρίσκονται στην θάλασσα, διευρύνοντας έτσι ακόμη ακόμη περισσότερο την προστασία τους.

Μέχρι του σημείου επομένως αυτού παρουσιάστηκαν οι σημαντικότερες εξελίξεις χρονολογικά σε ότι αφορά κατοχύρωση και προστασία της πολιτιστικής παράδοσης τόσο σε διεθνές, όσο και σε εθνικό επίπεδο. Οι εξελίξεις αυτές καταδεικνύουν μια "οικουμενική" τάση προς ολοένα και μεγαλύτερη προστασία.

Κεφάλαιο δεύτερο: [Ορισμός του περιβάλλοντος \[Σ24}1 ,ν 1650/86, ν 360/76 και ν 3028/02\]](#)

Σύμφωνα με το άρθρο Σ24}1, «**Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του κράτους και δικαίωμα του καθενός**». Ήδη από το α'εδάφιο φαίνεται η πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη να συνπροστατέψει σε μια διάταξη τόσο το φυσικό, όσο και το πολιτιστικό περιβάλλον. Πρωταρχικής ωστόσο σημασίας για την κατανόηση του περιεχομένου της έννοιας του «πολιτιστικού περιβάλλοντος», είναι ο προσδιορισμός της γενικότερης έννοιας του περιβάλλοντος καθώς και των κατηγοριών που αυτό περιλαμβάνει.

Κατά το νομοθετικό ορισμό του ν 1650/86 περιβάλλον είναι:

«Το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική

ισορροπία, την ποιότητα ζωής και την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες».

Το περιβάλλον διακρίνεται περαιτέρω σε **ανθρωπογενές** και **πραγματικό**. **Ανθρωπογενές** είναι το περιβάλλον εκείνο που απαρτίζεται από τα υποκείμενα δικαίου, τους υπόλοιπους ανθρώπους. Με αυτή την έννοια γίνεται λόγος για οικογενειακό, σχολικό, κοινωνικό περιβάλλον. **Πραγματικό** από την άλλη είναι το περιβάλλον αυτό που απαρτίζεται από τα αντικείμενα του δικαίου, τα αγαθά.

Μια ακόμα διάκριση του περιβάλλοντος είναι σε **φυσικό** και **τεχνικό**. **Φυσικό** είναι αυτό που δημιουργείται από την φύση χωρίς καμία ανθρώπινη παρέμβαση. Τον ορισμό του φυσικού περιβάλλοντος περιέχει άλλωστε και ο νόμος **360/76**. Κατά το νόμο αυτό, φυσικό περιβάλλον είναι: **«Ο περιβάλλον τον άνθρωπο γερσαίος, θαλάσσιος και εναέριος χώρος μετά των εν αυτό γλωρίδος, πανίδος και φυσικών πόρων».**

Τεχνητό περιβάλλον αντιθέτως είναι αυτό που δημιουργείται με την ανθρώπινη παρέμβαση.

Το **τεχνητό** περιβάλλον διαιρείται σε **οικιστικό** και **πολιτιστικό**. Ο ορισμός του πολιτιστικού περιβάλλοντος προκύπτει όπως προαναφέρθηκε από το ν 360/76 που ορίζει ότι πολιτιστικό περιβάλλον είναι: ***«Τα ανθρωπογενή στοιχεία πολιτισμού, χαρακτηριστικά, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την παρέμβαση και τη σχέση του ανθρώπου με το πολιτιστικό περιβάλλον, περιλαμβανομένων και των ιστορικών χώρων της καλλιτεχνικής και εν γένει πολιτιστική κληρονομιά της χώρας».***

1. **Οικιστικό** περιβάλλον θα μπορούσε να λεχθεί ότι είναι ο χώρος όπου οι άνθρωποι επιλέγουν για την διαμόρφωση της κατοικίας ή της εργασίας τους και όχι για την ανάπτυξη πολιτιστικής δραστηριότητας.

1. Όλοι οι ορισμοί προέρχονται από: Δημητρόπουλος Γ. Α., Συνταγματικά Δικαιώματα ειδικό μέρος, παράδοσης συνταγματικού δικαίου τόμ. III ημ. Β, Αθήνα 2005

Κεφάλαιο τρίτο: Έννοια της «πολιτιστικής κληρονομιάς»

Οι όροι «πολιτιστικό περιβάλλον» και «πολιτιστική κληρονομιά» είναι ταυτόσημοι. Πάραυτα η έννοια της «πολιτιστικής κληρονομιάς» είναι δυνατόν να συγκεκρινοποιηθεί έτι περισσότερο μέσω του νεότερου νόμου **3028/2002**, ο οποίος προσδιορίζει ακριβέστερα τι περιλαμβάνει αυτή η κληρονομιά. Άλλωστε γίνεται δεκτό ότι η απαρίθμηση των πολιτιστικών στοιχείων στο **Σ24{6** είναι ενδεικτική και ότι στόχος του συντακτικού νομοθέτη ήταν η προστασία όλων των πολιτιστικών αγαθών ανεξαιρέτως. Έτσι σύμφωνα με το ν **3028/2002** περιλαμβάνονται σε αυτήν: «τα πολιτιστικά αγαθά, δηλ. μαρτυρίες της ύπαρξης και της ατομικής και συλλογικής δραστηριότητας του ανθρώπου, τα μνημεία, αρχαία και νεότερα, ακίνητα και κινητά, οι αρχαιολογικοί χώροι, οι οποίοι περιλαμβάνουν και το απαραίτητο ελεύθερο περιβάλλον που επιτρέπει στα σωζόμενα μνημεία να συντίθενται σε ιστορική, αισθητική και λειτουργική ενότητα, τα άυλα πολιτιστικά αγαθά και τέλος οι ιστορικοί τόποι, που ορίζονται ως εδαφικές, θαλάσσιες, λιμναίες η ποτάμιες εκτάσεις που αποτελούσαν το χώρο ιστορικών ή μυθικών γεγονότων ή που περιέχουν σύνθετα έργα του ανθρώπου και της φύσης και συνιστούν χαρακτηριστικούς και ομογενείς χώρους που είναι δυνατών να οριοθετηθούν τοπογραφικά». ² Έτσι η πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνει:

²Σιούτη Γλ., «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από την Νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αειφόρος προστασία του χώρου;» στο έργο «Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2004.

1. Τα μνημεία
2. Τις παραδοσιακές περιοχές στις οποίες εντάσσονται και οι παραδοσιακοί οικισμοί
3. Τα άυλα πολιτιστικά αγαθά
4. Τα παραδοσιακά στοιχεία όπως επί παραδείγματα τα διατηρητέα κτίρια
5. Τους αρχαιολογικούς χώρους και
6. Τους ιστορικούς τόπους

1. Τα μνημεία

Η έννοια των μνημείων είναι σχεδόν αυτονόητη, πάραυτα παρατίθεται ο ορισμός της έννοιας αυτής προκύπτει από τον κατάλογο της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO. Μνημεία είναι *«αρχιτεκτονικά έργα, σημαντικά έργα γλυπτικής και ζωγραφικής, έργα ή κατασκευές αρχαιολογικού χαρακτήρα, επιγραφές, σπήλαια και σύνολα έργων παγκόσμιας αξίας από ιστορική, καλλιτεχνική ή επιστημονική άποψη».*

2. Οι παραδοσιακοί οικισμοί

Σε ότι αφορά τους παραδοσιακούς οικισμούς αυτοί είναι *«οικιστικά σύνολα που διατηρούν κατά τον μάλλον ή ήττον, τον παραδοσιακό τον πολεοδομικό τους ιστό και παραδοσιακά οικοδομήματα και στοιχεία, όσο και των μεμονωμένων κτιρίων ή κατασκευών που σώζονται, εντός ή εκτός οικισμών και παρουσιάζουν παραδοσιακό χαρακτήρα».*

Ιδιαίτερα αυξημένη προστασία προβλέπεται από τη νομολογία με στόχο την διατήρηση του παραδοσιακού χαρακτήρα του οικισμού από ενέργειες που μπορεί να τον αλλοιώσουν. Χαρακτηριστική για την κατηγορία αυτή προστατευόμενων αγαθών της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί η απόφαση **637/1998ΣτΕ** που έκανε δεκτή την αίτηση ακυρώσεως Κ.Υ.Α για κατασκευή (μαρίνας) λυμένος αναψυχής στην περιοχή της Μυκόνου. Στην απόφαση αυτή το Δικαστήριο δέχθηκε ότι *«ένας αρχαιολογικός και παραδοσιακός οικισμός ευρισκόμενος σε μικρή νήσο τελεί υπό ιδιαίτερα αυστηρό προστατευτικό καθεστώς... με αποτέλεσμα να είναι δεκτικός μόνο ηπιότατης ανάπτυξης, η οποία γένει δεν αλλοιώνει καθόλου το πολιτιστικά και γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του»*.³ Καθώς και ότι *«η προστασία των παράκτιων παραδοσιακών οικισμών περιλαμβάνει όχι μόνο τα πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά των χαρακτηριστικά αλλά και τους παραδοσιακούς λυμένους αυτών... η κατασκευή δε και νέου λιμένος εις τους παραλίους του οικισμού ή εγγύς αυτών, συνεπαγόμενη ουσιώδη πρόδηλον αλλοίωσιν του πολιτιστικού (παραδοσιακού) περιβάλλοντος του οικισμού... δεν δίνεται να θεωρηθεί ως ήπια μορφή αναπτύξεως»*.⁴

3. Τα άυλα πολιτιστικά αγαθά

Η έννοια των άυλων πολιτιστικών αγαθών ή εν γένει της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς προκύπτει από τη Σύμβαση της UNESCO καθώς και από τον νόμο τον οποίο η σύμβαση αυτή κυρώθηκε από την Ελλάδα. Έτσι ως τέτοια νοείται οι «πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές καθώς και τα εργαλεία, αντικείμενα,

³Καράκωστας Ι. Περιβάλλον του Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2006.

⁴Καράκωστας Ι. Περιβάλλον του Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2006.

χειροτεχνήματα και τους πολιτιστικούς χώρους που συνδέονται με αυτές και τις όποιες κοινότητες, οι ομάδες και περιπτώσεως δοθείσης, τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους».⁵

Διατηρητέα κτήρια, αρχαιολογικοί και ιστορικοί τόποι- Σχέση πολιτιστικών αγαθών και χώρου.

Ακολουθως δίνεται έμφαση στα διατηρητέα κτήρια, στους αρχαιολογικούς καθώς και στους ιστορικούς τόπους. Η αναφορά στα στοιχεία αυτά ως τμήμα του πολιτιστικού περιβάλλοντος καταδεικνύουν την διαλεκτική σχέση που υφίστανται ανάμεσα στα πολιτιστικά αγαθά και το χώρο ⁶ όπου αυτά ευρίσκονται. Η σχέση αυτή αφορά πρωτίστως τον εξωτερικό χώρο, το φυσικό δηλ. περιβάλλον μέσα στο οποίο εντοπίζονται τα διάφορα πολιτιστικά στοιχεία. Όπως προκύπτει άλλωστε και από τον ορισμό του πολιτιστικού περιβάλλοντος σε αυτό περιλαμβάνονται και οι ιστορικοί τόποι αλλά και εν γένει ο χώρος, ο φυσικός, μέσα στον οποίο εμφανίζονται τα πολιτιστικά αγαθά. Αυτή η διαλεκτική σχέση όπως αποτυπώνεται στη νομοθεσία με το **N3028/2002** εκφράζεται και στη νομολογία η οποία σε πολλές αποφάσεις της έχει δεχτεί ότι η προστασία των πολιτιστικών αγαθών εκτείνεται και στον

⁵Περιβάλλον και Δίκαιο, Περ. Δικ. 4/2006 (Έτος 10^ο) σελ. 548-555

⁶Σιούτη Γλ., «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από την Νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αειφόρος προστασία του χώρου;» στο έργο «Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2004

περιβάλλοντα χώρο αυτών «ως αναγκαίου λειτουργικού στοιχείου για την ανάδειξή τους». ⁷

Στο σημείο αυτό αξιομνημόνευτη είναι η υπόθεση **Σ.Ε 4735/1995** (Υπόθεση Ελλανίου Όρους Αιγίνης) όπου και ακυρώθηκε η απόφαση για την δημιουργία χώρου υγειονομικής ταφής των απόβλητων με την αιτιολογία της οπτικής ρύπανσης του αρχαίου μνημείου του ιερού του Δίος ⁸

Πέρα όμως από την διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο πολιτιστικό και φυσικό περιβάλλον, με την αναφορά στις έννοιες αυτές αναδεικνύεται μια ακόμα πτυχή της προαναφερθείσας σχέσεως, η αλληλεπίδραση των πολιτιστικών αγαθών και με τον εσωτερικό τους χώρο. Με αυτή την έννοια η προστασία ενός πολιτιστικού αγαθού δεν εκτείνεται μόνο στον περιβάλλοντα το αγαθό αυτό χώρο, αλλά και στο χώρο που το αγαθό αυτό περικλείει. «...Ο χαρακτηρισμός ενός οικοδομήματος ως ιστορικού είναι δυνατόν να αναφορά όχι μόνο το κτίριο καθεαυτό αλλά και τον εσωτερικό του χώρο ως ενιαίου συνόλου, ακόμη και τα κινητά πράγματα που συνδέονται με ορισμένη χρήση του, εφόσον ο συγκεκριμένος αυτός χώρος, ως ενιαίο σύνολο, συνδέεται με την πολιτιστική ή κοινωνική ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους ή ορισμένης περιοχής και η διατήρηση της χρήσης του αυτής συμβάλλει στη διαφύλαξη της ιστορικής μνήμης». ⁹

⁷ Σιούτη Γλ., «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από την Νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αιεφόρος προστασία του χώρου;» στο έργο «Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2004.

⁸ Δεκλέρης Μ., ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος, εγκόλπιο βιώσιμου αναπτύξεως, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 1996.

⁹ Σιούτη Γλ., «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από τη Νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αιεφόρος προστασία του χώρου;» στο έργο :

Υπόθεση- σταθμός για τη δημιουργία της αντίληψης αυτής υπήρξε η απόφαση ΣτΕ 2801/91 Ολομ. (**Υπόθεση Φαρμακείου Πασχαλινού στην Κέρκυρα**).

Τέλος απότοκο της σχέσεως του πολιτιστικού αγαθού με το χώρο είναι και το γεγονός ως διατηρητέα είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί και η χρήση ενός χώρου έστω και αν ο χώρος αυτός έχει κατεδαφιστεί ή έχει από χρόνια παύσει η χρήση του. Αυτό συμβαίνει με ορισμένους θερινούς κινηματογράφους με το σκεπτικό ότι «αποτελούσαν σημείο πολιτιστικής δραστηριότητας και ψυχαγωγίας των κατοίκων και δραστηριότητας των καλλιτεχνών». ¹⁰ Κατά συνέπεια παρατηρείται μια διεύρυνση της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς κατά τέτοιο τρόπο ώστε να περιλαμβάνονται στην έννοια αυτή και άλλα στοιχεία πέρα από αυτά που απαριθμούνται ενδεικτικά στο **Σ24ξ6 εδά**. Επιπροσθέτως τμήμα της πολιτιστικής παράδοσης θεωρείται όχι μόνο ο αρχαιολογικός χώρος αυτός κάθε αυτός αλλά και ο περιβάλλον αυτόν χώρος, καθώς επίσης τόσο το κτίριο, το οποίο φέρει κάποια πολιτιστική αξία και το οποίο χαρακτηρίζεται ως διατηρητέο όσο και το περιεχόμενο αυτού καθώς και η χρήση ενός πάλαι ποτέ πολιτιστικού χώρου, έστω και αν αυτός έχει παύσει πλέον να υφίσταται.

«Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004.

¹⁰.Σιούτη Γλ., «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από τη Νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αειφόρος προστασία του χώρου;» στο έργο «Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004.

Κεφάλαιο τέταρτο: Έννοια της περιβαλλοντικής βλάβης και της προστασίας. ¹¹

Η έννοια της περιβαλλοντικής βλάβης είναι αρκετά ευρεία έτσι ώστε να συμπεριλάβει κάθε μορφή βλάβης του περιβάλλοντος τόσο του φυσικού, όσο και του πολιτιστικού και όχι μόνο του πρώτου όπως ίσως γίνεται αντιληπτό κατά την πρώτη θεώρηση του ζητήματος. Περιβαλλοντική βλάβη ή καλύτερα προσβολή είναι, σύμφωνα με το νομοθετικό ορισμό του Ν1650/1986, *«κάθε πράξη ή παράλειψη που οδηγεί σε «ρύπανση», «μόλυνση» ή «υποβάθμιση» του και επιφέρει δυσμενείς επενέργειες τόσο στα ίδια τα περιβαλλοντικά αγαθά όσο και στον άνθρωπο, που εξαρτάται από αυτά για την επιβίωση και την υγιεινή και ποιοτική διαβίωση του και αποτελεί τον αποδέκτη κάθε προσβολής τους».*

Στην περίπτωση επομένως των πολιτιστικών αγαθών μπορεί να γίνει λόγος για υποβάθμιση τους με άμεσες συνέπειες στην «ποιοτική διαβίωση» του ανθρώπου, οι οποίες μάλιστα θα είναι μακροπρόθεσμες και διαχρονικές επηρεάζοντας και τις μέλλουσες γενεές. Ένα απλοϊκό αλλά πασιφανές δείγμα της υποβάθμισης αυτής αποτελεί η διάβρωση των μαρμάρων της Ακρόπολης αλλά και η γενικότερη δυσάρεστη εικόνα που εμφανίζει το μνημείο λόγω των εκπομπών καυσαερίου και της όξινης βροχής.

Με γνώμονα τα γεγονότα αυτά αλλά και την επιδεινούμενη διαρκώς κατάσταση εις βάρος της πολιτιστικής παράδοσης, έγιναν όπως προαναφέρθηκε σημαντικά βήματα προς την κατεύθυνσή της καλύτερης και ευρύτερης κατά το δυνατόν προστασία.

11.Καράκωστας Ι. Περιβάλλον του Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2006.

Επελέγη δε ως μέσο προστασίας το Δημόσιο δίκαιο, αφού αυτό αποτελεί το κύριο όχημα για την πραγμάτωση του δημόσιου συμφέροντος, τμήμα του οποίου αποτελεί και η προστασία και διαφυλάξει της πολιτιστικής κληρονομιάς. Επιπροσθέτως, περιέχει διατάξεις δικονομικού δικαίου οι οποίες εξασφαλίζουν την πρόσβαση στη δικαστική οδό, λόγω χάρη με την αίτηση ακυρώσεως υπό προϋποθέσεις. Από όλους δε τους κλάδους του Δημοσίου δικαίου επελέγη το διοικητικό δίκαιο το οποίο και είναι δυνατόν να περιλάβει διατάξεις που αφορούν την πρόληψη αλλά και αποκατάσταση των περιβαλλοντικών ζημιών και να συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη εφαρμογή του δημοσίου δικαίου στις σύγχρονες επιτακτικές ανάγκες.

Ταυτοχρόνως εξίσου σημαντικό κρίνεται και το ιδιωτικό δίκαιο, όπου μπορεί ο ιδιώτης να δραστηριοποιηθεί για την προάσπιση των συμφερόντων του, αξιοποιώντας ως επί το πλείστον τη διαδικασία των ασφαλιστικών μέτρων. Παράλληλα διατηρεί και τη δυνατότητα να προκαλέσει με συγκεκριμένη διαδικασία το δικαστικό έλεγχο της κρίσης των ιθυνόντων, όταν θεωρεί ότι οι επιλογές τους ενδέχεται να προκαλέσουν βλάβη στα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Αυτό έχει σαν επιπλέον συνέπεια, το ότι καθιερώνοντας την υποχρέωση προστασίας του περιβάλλοντος και δη του πολιτιστικού, ως αντικειμενικό συνταγματικό κανόνα, καθιστάται η προστασία αυτή θεμελιώδης αρχή της έννομου τάξεως που την διατρέχει και συγκαθορίζει το περιεχόμενο και των λοιπών συνταγματικών διατάξεων. Άλλωστε η απόλαυση των πολιτιστικών ωφελειών αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα όλων –όπως θα παρατεθεί εν συνεχεία- και κατά συνέπεια πρέπει να χορηγείται σε όλους η δυνατότητα προάσπισης τους.

Κεφάλαιο πέμπτο: Καθιέρωση του πολιτιστικού περιβάλλοντος ως αντικειμενικής αρχής και ως συνταγματικού δικαιώματος.

Σύμφωνα με το άρθρο 24{1 εδ.α'. Σ 1975: *«Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους»* Έτσι η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα ως αντικειμενική αρχή και ως θεμελιώδη υποχρέωση του Κράτους και όχι απλά και μόνο ως προγραμματική αρχή την οποία το Κράτος και δη ο κοινός νομοθέτης μπορεί κατά βούληση να επιλέξει αν θα ακολουθήσει ή όχι. Όλες οι διατάξεις του Συντάγματος έχουν τυπική ισοδυναμία και κατά συνέπεια όλες καθιερώνουν νομικά δεσμευτικούς κανόνες για την κρατική εξουσία. Αυτό έχει σαν επιπλέον συνέπεια, το ότι καθιερώνοντας την υποχρέωση προστασίας του περιβάλλοντος και δη του πολιτιστικού, ως αντικειμενικό συνταγματικό κανόνα, καθιστάται η προστασία αυτή θεμελιώδης αρχή της έννομου τάξεως που την διατρέχει και συγκαθορίζει το περιεχόμενο και των λοιπών συνταγματικών διατάξεων.

Εν συνεχεία το άρθρο 24{1 εδ.β' Σ1975 αναφέρει: *«Για τη διαφύλαξη του το κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα»*. Η υποχρέωση αυτή αφορά όλους ανεξαιρέτως τους κρατικούς φορείς και αναφέρεται στα μέτρα και τις ενέργειες που λαμβάνονται με στόχο την πρόληψη επέλευσης κάποιας βλάβης για το περιβάλλον, την αποκατάσταση, διατήρηση ή βελτίωσή του.

Από τα μέτρα αυτά μπορούν ενδεικτικά να αναφερθούν τα εξής δύο:

1. διαφύλαξη του πολιτιστικού περιβάλλοντος ως και των ιστορικών χώρων μέσα στους οποίους διαμορφώθηκε
2. ο έλεγχος της αξιοποίησης των φυσικών πόρων και της ανάπτυξης των δραστηριοτήτων, προς το σκοπό της εναρμόνισης μεταξύ του

φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος καθώς και της ανάπτυξης της ανθρώπινης οικονομικής δραστηριότητας. ¹²

Βασικό περιεχόμενο της υποχρέωσης του Κράτους- Σχέση των πολιτιστικών αγαθών με το χρόνο.

Βασικό δε περιεχόμενο της υποχρέωσης αυτής είναι αφενός μεν «*η διατήρηση στο διηνεκές... όλων εκείνων των στοιχείων που συνθέτουν την πολιτιστική κληρονομιά και αφετέρου η δυνατότητα επιβολής γενικών περιορισμών ή ειδικών μέτρων για την αποφυγή οποιασδήποτε βλάβης, αλλοίωσης ή υποβάθμισης του χώρου που περιβάλλει τα μνημεία*». Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε με την απόφασή του **2801/1991** (Υπόθεση Φαρμακείου Κέρκυρας) το ΣτΕ. Στην απόφαση αυτή διαφαίνεται η άρρηκτη σύνδεση των πολιτιστικών αγαθών με το χρόνο. Τα πολιτιστικά κληροδοτήματα έχουν πέρα από την χωρική διάσταση που ήδη αναλύθηκε και μια χρονική. Στόχος επιδιωκόμενος με την διαφύλαξή τους είναι η εξασφάλισή της ύπαρξής τους και για τις επόμενες γενεές στην κατά το δυνατόν καλύτερη και άφθαρτη κατάσταση. ¹³

Ταυτόχρονα όμως το Σύνταγμα καθιερώνει την προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και ως ατομικό δικαίωμα του καθενός, με την έννοια του δικαιώματος που απονέμεται σε εις έκαστον των πολιτών για να το ασκεί. Η ρητή αυτή καθιέρωση συντελείται με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 όπου πλέον το άρθρο **24{1 εδα'** ορίζει:

12. Δημητρόπουλος Γ.Α., Συνταγματικά Δικαιώματα ειδικό μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου τομ. ΙΙΙ ημβ', Αθήνα 2005.

13. Σιούτη Γλ., «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από τη Νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αειφόρος προστασία του χώρου;» στο έργο «Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2004

«Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός».

Το πολιτιστικό περιβάλλον είναι ένα φυσικό αγαθό που με την πρόβλεψή του στο Σύνταγμα καθίσταται συνταγματικό αγαθό το οποίο μάλιστα αποτελεί περιεχόμενο του δικαιώματος κάθε πολίτη στο πολιτιστικό περιβάλλον και εν γένει στο περιβάλλον. Ιδρύεται έτσι ένα νέο δικαίωμα. Άλλωστε όπως γίνεται δεκτό το Σύνταγμα κατοχυρώνει ταυτόχρονα και αντικειμενικές αρχές- θεσμούς- αλλά και δικαιώματα που εννοιολογικά απορρέουν από τις πρώτες.

Κεφάλαιο έκτο: Χαρακτηριστικά του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον.

Το πρώτο και βασικό στοιχείο που πρέπει να αναφερθεί κατά την εξέταση του δικαιώματος στην πολιτιστική κληρονομιά είναι το γεγονός ότι πρόκειται για ένα δημοσίου δικαίου δικαίωμα. Αυτό σημαίνει ότι λειτουργεί στο χώρο της κρατικής δράσης η οποία χαρακτηρίζεται από την άσκηση δημόσιας εξουσίας και διέπεται από κανόνες Δημοσίου Δικαίου. Δεύτερη κατά σειρά παρατήρηση αποτελεί το ότι κάθε δικαίωμα παρουσιάζεται με ένα κύκλο.¹⁴ Στο κέντρο του κύκλου βρίσκεται ο πυρήνας (κτήση) ενώ το υπόλοιπο είναι η περιφέρεια (άσκηση). Στη σχηματική αυτή αναπαράσταση δεν απεικονίζεται το τρίτο στοιχείο του δικαιώματος δηλαδή η εξουσία. Αφού το δικαίωμα είναι η εξουσία που αναγνωρίζεται σε πρόσωπο από το δίκαιο, αυτή θα πρέπει να έχει ορισμένο περιεχόμενο.

14. Δημητρόπουλος Γ.Α., Συνταγματικά Δικαιώματα ειδικό μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου τομ. III ημβ', Αθήνα 2005

Εν τούτοις επειδή η εξουσία προσδιορίζεται κατά κύριο λόγο- πλην ελαχίστων εξαιρέσεων από το περιεχόμενο του δικαιώματος- γι' αυτό και δεν απεικονίζεται. Σε ότι αφορά τα επιμέρους τμήματα του κύκλου πρέπει να αναφερθούν τα εξής:

➤ Πυρήνας (κτήση)

Η περιοχή αυτή προσδιορίζει το περιεχόμενο του δικαιώματος και τριχοτομείται. Το "κουκούτσι" του πυρήνα το αποτελεί το προστατευόμενο έννομο αγαθό. Γύρω από αυτό βρίσκονται οι εννοιολογικοί προσδιορισμοί και τέλος γύρω από αυτούς η ικανότητα κτήσης, οι φορείς του δικαιώματος.

➤ Περιφέρεια (άσκηση)

Και αυτή η περιοχή τριχοτομείται και απαρτίζεται από την ικανότητα άσκησης, γύρω από αυτή βρίσκονται οι συνθήκες άσκησης (τόπος- χρόνος- τρόπος) ενώ την περιφέρεια του δικαιώματος τη διαμορφώνουν οι γενικές οροθετικές ρήτρες (ρήτρα της συνταγματικής νομιμότητας, της χρηστότητας και της κοινωνικότητας).

Για την εξουσία μπορεί να αναφερθεί ότι αυτή συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το τριπλό περιεχόμενο (status mixtus) των δικαιωμάτων.

Από τα προαναφερθέντα στοιχεία, τα περισσότερα από αυτά θα χρησιμοποιηθούν για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών του σχετικού δικαιώματος, ενώ χρήσιμη είναι και η αντιπαράθεση μεταξύ της παραδοσιακής και της σύγχρονης θεωρίας για την κατανόηση των σχετικών ζητημάτων.

Σε σχέση επομένως με τον πυρήνα του σχετικού δικαιώματος:

➤ Προστατευόμενο έννομο αγαθό:

Στο δικαίωμα στο περιβάλλον είναι αυτό που προκύπτει από την ίδια ονομασία του δικαιώματος, το περιβάλλον.

➤ Εννοιολογικοί προσδιορισμοί:

Σύμφωνα με το άρθρο 24{1 εδά. Σ προστατεύεται τόσο το «φυσικό» όσο και το «πολιτιστικό περιβάλλον». Οι εννοιολογικοί προσδιορισμοί χρησιμεύουν για να προσδιορίσουν ή οριοθετήσουν ή συγκεκριμενοποιήσουν το προστατευόμενο έννομο αγαθό, να χαράξουν δηλαδή τα όρια προστασίας, τα όρια του Συντάγματος.

Έτσι γίνεται σαφές ότι δεν προστατεύεται από το Σύνταγμα το «ανθρωπογενές» περιβάλλον καθότι θεωρήθηκε ενδεχομένως ότι υπάρχουν επαρκείς διατάξεις που προστατεύουν κάθε άτομο χωριστά και άρα περιττεύει μια επιπρόσθετη τέτοια προστασία. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας ενδιαφέρει βέβαια η προστασία του «πολιτιστικού περιβάλλοντος». Ο ορισμός του πολιτιστικού περιβάλλοντος όπως προκύπτει από το ν.360/76 έχει ως εξής: *πολιτιστικό περιβάλλον είναι: «Τα ανθρωπογενή στοιχεία πολιτισμού και χαρακτηριστικά όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την παρέμβαση και τη σχέση του ανθρώπου με το πολιτιστικό περιβάλλον, περιλαμβανομένων και των ιστορικών χώρων της καλλιτεχνικής και εν γένει πολιτιστική κληρονομιά της χώρας».*

Για την έννοια δε της πολιτιστικής κληρονομιάς η οποία και συμπληρώνει τον ανώτερο ορισμό έχει γίνει ήδη εκτενής αναφορά σε προηγούμενο σημείο.

Ικανότητα κτήσης:

1. φυσικά πρόσωπα: Φορείς του δικαιώματος αυτού είναι όλοι οι άνθρωποι, τα φυσικά δηλαδή πρόσωπα, ανεξαιρέτως, είτε ημεδαποί, είτε αλλοδαποί, είτε ανιθαγενείς. Αυτό προκύπτει σχεδόν αβίαστα από την ταύτιση της ικανότητας κτήσης με την ικανότητα δικαίου, την ικανότητα δηλαδή να είναι κάποιος υποκείμενο δικαιωμάτων- αυτό το στοιχείο ενδιαφέρει εδώ- και υποχρεώσεων. Σύμφωνα με το άρθρο 2{1 Σ που καθιερώνει την

«αρχή του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας», όποιος είναι άνθρωπος υπό φυσική έννοια, είναι και υπό νομική έννοια. Τουτέστιν, έχει τη γενική ικανότητα κτήσης κάθε δικαιώματος. Εξαίρεση προβλέπεται μόνο για τα δικαιώματα που συνδέονται άμεσα με την πολιτική εξουσία, όπως το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, αλλά και όσων η άσκηση εμμέσως συνδέεται με την άσκηση πολιτικής εξουσίας, όπως το δικαίωμα του συνέρχεσθαι ή του συνεταιρίζεσθαι. Τα δικαιώματα αυτά απονέμονται μόνο στους πολίτες του ελληνικού κράτους όπως συμβαίνει άλλωστε και σε άλλα κράτη του κόσμου. Στην περίπτωση του δικαιώματος στο «πολιτιστικό περιβάλλον» είναι ευκρινές ότι δεν εμπίπτει σε καμία από τις παραπάνω δύο κατηγορίες κατά συνέπεια δεν είναι νοητή η δυνατότητα του κοινού νομοθέτη να περιορίσει την ικανότητα κτήσης.

2. νομικά πρόσωπα: Φορείς του σχετικού δικαιώματος είναι και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου αλλά και οι ενώσεις προσώπων που δεν έχουν αποκτήσει ακόμα νομική προσωπικότητα. Στη σύγχρονη νομική θεωρία η θέση αυτή θεωρείται αυτονόητη και αναμφισβήτητη. Ωστόσο κατά την παραδοσιακή θεωρία κατά την οποία τα δικαιώματα είχαν έντονη αντικρατική κατεύθυνση δυσχερώς μπορούσε να υποστηριχτεί μια τέτοια θέση. Το πρόβλημα εντοπιζόταν βέβαια κυρίως ως προς τα ν. π. δημοσίου δικαίου με την αιτιολογία ότι «πώς είναι δυνατόν να αναγνωρίζεται ένα δικαίωμα στο Κράτος με το οποίο θα στρέφεται ενάντια στον εαυτό του;». Σήμερα πλέον τα σχετικά προβλήματα έχουν πλήρως αντιμετωπιστεί με την αποδοχή της μονιστικής αντίληψης για το ενιαίο της έννομης τάξης και με την αρχή της **βασικής ισχύος των θεμελιωδών δικαιωμάτων**. Καταρχήν **όλα** τα θεμελιώδη δικαιώματα εφαρμόζονται σε **όλες**

τις έννομες σχέσεις και ως προς **όλο** το περιεχόμενο τους. Βεβαίως θα πρέπει τα συνταγματικά δικαιώματα να προσιδιάζονται στη φύση του νομικού προσώπου και να προσαρμόζεται καταλλήλως το περιεχόμενο τους στη φύση του νομικού προσώπου.

Σε ότι αφορά τώρα την εξουσία του σχετικού δικαιώματος:

Όπως ήδη αναφέρθηκε η εξουσία προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το περιεχόμενο του δικαιώματος. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι το δικαίωμα αυτό διχοτομείται σε δύο άλλα δικαιώματα η εξουσίες:

- δικαίωμα απόλαυσης του πολιτιστικού περιβάλλοντος και
- δικαίωμα διατήρησης ή και αποκατάστασής του.

Στο σημείο δε αυτό χρήσιμη είναι μια αναφορά στη παραδοσιακή θεωρία σε σύγκριση με τη σύγχρονη προκειμένου να γίνει αντιληπτό καλύτερα το σχετικό περιεχόμενο.

Παραδοσιακή θεωρία- status negativus, positivus, activus¹⁵

Η διάκριση αυτή στα τρία status ή καλύτερα κατηγορίες των ατομικών δικαιωμάτων αποτελεί το τελευταίο σημείο εξέλιξης της παραδοσιακής θεωρίας. Ο Jellinek διέκρινε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τα δικαιώματα σε τρεις κατηγορίες με κριτήριο την πράξη του αποδέκτη της ενέργειας των συνταγματικών δικαιωμάτων, δηλαδή του Κράτους. Όπως είναι γνωστό κατά την παραδοσιακή θεωρία τα δικαιώματα έχουν μόνο αντικρατική κατεύθυνση και αποτελούν το «νομικό συρματοπλέγμα» που προστατεύει τους πολίτες από τις κρατικές επεμβάσεις.

Οι τρεις κατηγορίες ήταν:

15. Δημητρόπουλος Γ.Α., Συνταγματικά Δικαιώματα ειδικό μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου τομ. III ημβ', Αθήνα 2005

1. δικαιώματα της αρνητικής κατάστασης (st. negativus):

Τα δικαιώματα αυτά περιέχουν την αξίωση των φορέων τους έναντι του Κράτους να απέχει από κάθε ενέργεια που μπορεί να θίξει τα δικαιώματά τους. Στην αξίωση αυτή αντιστοιχεί η ανάλογη υποχρέωση του κράτους. Άρα τα δικαιώματα της αρνητικής κατάστασης περιέχουν αξίωση έναντι του κράτους προς αποχή από οποιαδήποτε βλαπτική ενέργεια, δηλαδή **αξίωση προς παράλειψη**. Μόνο αυτά αναγνωρίζονται από την παραδοσιακή θεωρία ως **ατομικά δικαιώματα** με την κυριολεκτική έννοια του όρου.

2. δικαιώματα της θετικής κατάστασης (st. positivus):

Τα δικαιώματα αυτής της κατηγορίας περιέχουν την αξίωση των φορέων τους **προς το Κράτος** για να προβεί σε θετικές παροχές. Περιέχουν δηλαδή **αξίωση προς παροχή**. Αυτά ονομάζονται διαφορετικά **κοινωνικά δικαιώματα** και δεν αποτελούν δικαιώματα στην κυριολεξία του όρου, αφού η αξίωση προς παροχή δεν είναι νομικά δεσμευτική για το Κράτος.

3. δικαιώματα της ενεργητικής κατάστασης (st. activus):

Τα δικαιώματα αυτά ονομάζονται διαφορετικά και **πολιτικά δικαιώματα** και παρέχουν στον φορέα τους την αξίωση προς το Κράτος για **ενεργητική συμμετοχή**. Εν τούτοις ούτε αυτά συγκαταλέγονται ανάμεσα στα ατομικά δικαιώματα.

Σύγχρονη θεωρία-status mixtus ^{16,17}

Στη σύγχρονη νομική θεωρία η διάκριση αυτή έχει εγκαταλειφθεί ως ανεπαρκής.

16. Δημητρόπουλος Γ.Α., Συνταγματικά Δικαιώματα ειδικό μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου τομ. III ημβ', Αθήνα 2005

17. Καράκωστας Ι. Περιβάλλον του Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2006

Και έχει εγκαταλειφθεί πρωτίστως ως διάκριση κατηγοριών δικαιωμάτων τουλάχιστον με αυτό το περιεχόμενο-ακολουθεί εν συνεχεία αναφορά στη σύγχρονη διάκριση- όσο και ως διάκριση του περιεχομένου των δικαιωμάτων, όπου και εκεί αποδείχτηκε ατελέσφορη όπως ακολούθως αναφέρεται.

Ξεκινώντας επομένως από το δεύτερο σκέλος της πρότασης σήμερα γίνεται δεκτό ότι κάθε δικαίωμα εμφανίζει στοιχεία και από τα τρία ανωτέρω αναφερθέντα status με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για status mixtus,μικτή κατάσταση. Προσαρμοζόμενη η άποψη αυτή στο περί ου ο λόγος δικαίωμα καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

- αν θεωρηθεί το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον ως ατομικό δικαίωμα τότε περιορίζεται το περιεχόμενο του στην αξίωση του πολίτη κατά του κράτους για αποχή από ενέργειες βλαπτικές για την πολιτιστική παράδοση
- αν θεωρηθεί ως κοινωνικό δικαίωμα τότε και πάλι το περιεχόμενο του θα είναι ιδιαίτερα ‘στενό’ αφού θα αφορά μόνο την αξίωση λήψης θετικών μέτρων και εν γένει παροχών που θα διευκολύνουν την απόλαυση του δικαιώματος αυτού από τους φορείς του , χωρίς βέβαια η αξίωση αυτή να είναι ταυτοχρόνως και δεσμευτική για το Κράτος.
- Αν τέλος θεωρηθεί ως πολιτικό δικαίωμα , με την ίδια λογική , ο φορέας του δικαιώματος θα αξιώνει την ενεργό συμμετοχή του στη λήψη περιβαλλοντικών αποφάσεων αλλά και στην περιβαλλοντική πληροφόρηση.

Ιδωμένο επομένως το περιεχόμενο του δικαιώματος υπό το πρίσμα της πεπαλαιωμένης διάκρισης της παραδοσιακής θεωρίας, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι παρεχόμενες εξουσίες μεμονωμένως είναι πολύ περιορισμένες. Γι’ αυτό το λόγο είναι ορθότερη η θεώρηση του περιεχομένου του δικαιώματος ως ενός status mixtus , το οποίο

προσομοιάζει λίγο στην προηγούμενη διάκριση αλλά και διαφοροποιείται από αυτή.

Αμυντικό, προστατευτικό, διασφαλιστικό περιεχόμενο

Κάθε δικαίωμα κατά τη σύγχρονη θεωρία έχει ένα τριπλό περιεχόμενο. Η διάκριση γίνεται με γνώμονα την πηγή κινδύνων από την οποία προστατεύουν τα δικαιώματα τους φορείς τους. Έτσι διακρίνονται δύο πηγές κινδύνων:

- Οι επιθετικές ανθρώπινες ενέργειες και
- Η ανέχεια, η οικονομική δυσχέρεια.

Το αμυντικό και προστατευτικό περιεχόμενο προστατεύουν τον φορέα τους από την πρώτη πηγή κινδύνων ενώ το διασφαλιστικό από την δεύτερη.

Σε ότι αφορά τώρα το εξεταζόμενο δικαίωμα θα έχει και αυτό το ίδιο περιεχόμενο:

- Αμυντικό: Το αμυντικό περιεχόμενο του δικαιώματος περιέχει την αξίωση του φορέα του για αποχή από οποιαδήποτε ενέργεια που είναι δυνατόν να βλάψει το δικαίωμα του.

Η αξίωση αυτή στρέφεται τόσο κατά του Κράτους και εν γένει φορέων κρατικής εξουσίας όσο και κατά των υπολοίπων συνανθρώπων του, δηλαδή των ιδιωτών. Το αμυντικό περιεχόμενο των δικαιωμάτων είναι το μόνο που «τριτενεργεί» και ισχύει κατά συνέπεια **erga omnes**. Αυτό προκύπτει άλλωστε, πλέον ρητά από το άρθρο 25{1 εδγ' Σ που προβλέπει «*Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν*». Σε σχέση ειδικότερα με το συγκεκριμένο δικαίωμα το αμυντικό του περιεχόμενο συνεπάγεται την κοινή υποχρέωση Κράτους και ιδιωτών να σέβονται το δικαίωμα των άλλων στην πολιτιστική κληρονομιά απέχοντας από ενέργειες που μπορεί να θίξουν κάποια από τα πολιτιστικά αγαθά.

➤ Προστατευτικό:

Το προστατευτικό περιεχόμενο του δικαιώματος αναφέρεται στην αξίωση του φορέα του προς το Κράτος και μόνο να λαμβάνει μέτρα προστασίας για την αποφυγή βλάβης του σχετικού δικαιώματος. Δεν θεσπίζεται εκ του Συντάγματος καμία αντίστοιχη προστατευτική υποχρέωση των πολιτών η οποία μόνο κατ' εξαίρεση μπορεί να γίνει δεκτή στο πλαίσιο ενεργοποίησής από το Κράτος της ρήτρας της κοινωνικής αλληλεγγύης όπως ρητά προβλέπεται στο άρθρο **25{4 Σ}**.

(«Το Κράτος δικαιούται να αξιώνει απ' όλους τους πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης»). Κατά συνέπεια το προστατευτικό περιεχόμενο του δικαιώματος στην πολιτιστική κληρονομιά στρέφεται **μόνο προς το Κράτος** από το οποίο και αξιώνεται η λήψη μέτρων προστασίας για την διαφύλαξη, αποκατάσταση, βελτίωση ή και αποφυγή οποιασδήποτε βλάβης στα σχετικά αγαθά. Η προστατευτική αυτή υποχρέωση του Κράτους όπως προαναφέρθηκε αφορά όλους τους κρατικούς φορείς ή καλύτερα τους φορείς δημόσιας εξουσίας και είναι δυνατόν να διαλάβει ποικίλες μορφές.

i. Νομοθετική εξουσία:

Ο κοινός νομοθέτης καλείται να εξειδικεύσει με διατάξεις του κοινού δικαίου τη συνταγματική προστασία, λαμβάνοντας πάντοτε υπόψιν του το σύνολο των συνταγματικών διατάξεων και με γνώμονα την εναρμόνιση της ρύθμισης που εισάγει με αυτές. Σήμερα υπάρχει ένα αρκετά ικανοποιητικό νομοθετικό οπλοστάσιο για την αντιμετώπιση των σχετικών ζητημάτων.

ii. Εκτελεστική εξουσία:

Και η εκτελεστική εξουσία, η διοίκηση, συμβάλλει με σειρά ειδικών διοικητικών πράξεων προς την κατεύθυνση της κατά το δυνατόν

μεγαλύτερης προστασίας. Σκόπιμο είναι να αναφερθούν ενδεικτικά οι μορφές δράσης αλλά και οι γενικότερες ‘ρυθμίσεις’ που ισχύουν για τη διοίκηση όταν καλείται να προστατεύσει την πολιτιστική κληρονομιά.

- Αρχαιολογικός χώρος ή οικοδόμημα:

Καταρχήν ο χαρακτηρισμός ενός χώρου ή οικοδομήματος ως αρχαιολογικού προκύπτει από τον ίδιο το νόμο- εδώ φαίνεται και η δράση της νομοθετικής εξουσίας. Εντούτοις σε αρκετές περιπτώσεις ο χαρακτηρισμός αυτός γίνεται από την ίδια την Διοίκηση, με κανονιστική διοικητική πράξη, όταν πρόκειται για μια ευρύτερη περιοχή και με ατομική διοικητική πράξη, όταν πρόκειται για ορισμένο χώρο ή αντικείμενο. Επιπροσθέτως στην περίπτωση ενός αρχαιολογικού χώρου είναι σε θέση η διοίκηση και πιο συγκεκριμένα ο Υπουργός Πολιτισμού να καθορίζει ζώνες προστασίας όπου είτε απαγορεύεται εντελώς η δόμηση (ζώνη Α΄) είτε επιτρέπεται υπό αυστηρούς όρους (ζώνη Β΄). Από αυτό προκύπτει η δυνατότητα της διοίκησης να επιβάλλει περιορισμούς στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, περιορισμοί που θα αναλυθούν εν συνεχεία.

- Διατηρητέα κτήρια:¹⁸

Ο χαρακτηρισμός ενός κτιρίου ως διατηρητέου αποβλέπει όπως έχει ήδη αναφερθεί στη διατήρηση του στο διηνεκές ώστε να είναι δυνατή η απόλαυσή του και από τις μέλλουσες γενεές. Γι’ αυτό το λόγο η νομολογία παγίως έχει δεχτεί- και αυτό ισχύει όχι μόνο για τα διατηρητέα κτίρια αλλά για όλα ανεξαιρέτως τα πολιτιστικά αγαθά που χρήζουν προστασίας ότι άπαξ και χαρακτηριστεί ένα αγαθό ως τέτοιο δεν είναι δυνατή ούτε η ανάκληση της σχετικής διοικητικής πράξης, αλλά ούτε και η έκδοση νεότερης διοικητικής πράξης που προβαίνει στον ολικό ή μερικό αποχαρακτηρισμό του.

18. Καράκωστας Ι. Περιβάλλον του Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 2006

Εξαιρέση προβλέπεται μόνο εάν το αρμόδιο Συμβούλιο που εξέδωσε την αρχική πράξη διαπιστώσει αιτιολογημένα ότι ο χαρακτηρισμός έγινε χωρίς να συντρέχουν οι προϋποθέσεις του νόμου ή εμφιλοχώρησε πλάνη περί τα πράγματα.

- Ανάκληση:

Επιπροσθέτως στο ίδιο πλαίσιο, εισάγεται εξαιρέση από τον κανόνα της ανάκλησης των διοικητικών πράξεων μέσα σε εύλογο χρόνο και μόνο για λόγους νομιμότητας και ειδικά σε ότι αφορά την προστασία των πολιτιστικών στοιχείων είναι δυνατή η ανάκληση των σχετικών πράξεων έστω και αν δε συντρέχει κάποιος λόγος νομιμότητας και υφίσταται απλώς διαφορετική εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών. Βεβαίως εφόσον η εκτίμηση καταδεικνύει την ανάγκη ακόμη μεγαλύτερης προστασίας των σχετικών αγαθών.

- iii. δικαστική εξουσία:

Η δικαστική εξουσία με τη σειρά της επωμίζεται ιδιαίτερα μεγάλο βάρος, καθότι κατά την έκδοση των σχετικών αποφάσεων οφείλει να μεριμνά για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η νομολογία που διαμορφώνεται από τα εθνικά δικαστήρια και κυρίως από το ΣτΕ συνδιαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό μαζί με τους νόμους το πλαίσιο θωράκισης του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούν ενδεικτικά δύο αποφάσεις που επηρέασαν τη θεώρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η πρώτη είναι η απόφαση **ΣτΕ 2801/91**(Υπόθεση Φαρμακείου της Κέρκυρας) όπου και έκτοτε έγινε δεκτό , ότι προστατευόμενος χώρος δεν είναι μόνο ο χώρος που περικλείει τα πολιτιστικά αγαθά, αλλά και ο χώρος που περικλείεται από αυτά.

Η δεύτερη είναι η **ΕΑ 327/1995** η οποία και έκανε δεκτό ότι ο χαρακτηρισμός ενός ναού ως μνημείου δε συνεπάγεται περιορισμούς στη

θησκευτική ελευθερία και συγκεκριμένα δεν εμποδίζει την τέλεση ιερουργιών εντός αυτού.

➤ Διασφαλιστικό

Το διασφαλιστικό περιεχόμενο κάθε δικαιώματος προστατεύει το φορέα του από τη δεύτερη πηγή κινδύνων, από την ανέχεια. Η πλειονότητα των δικαιωμάτων απαιτούν οικονομικά μέσα για να ασκηθούν χωρίς τα οποία η άσκηση τους είναι αδύνατη. Το διασφαλιστικό διακρίνεται σε εξασφαλιστικό και διεκδικητικό.

Το εξασφαλιστικό σημαίνει ότι ο φορέας ενός δικαιώματος αξιώνει την παροχή των απαραίτητων μέσων για την υλοποίηση του δικαιώματος του. Στην εν λόγω περίπτωση, ως τέτοιο θα μπορούσε ενδεχομένως να θεωρηθεί η αξίωση για την κατάλληλη περιφραξη των πολιτιστικών αγαθών εφόσον αυτά συνίστανται σε μνημεία. Το εξασφαλιστικό περιεχόμενο ΔΕΝ αναγνωρίζεται ούτε κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα, με μόνο μια εξαίρεση το δικαίωμα στην παιδία.

Το διεκδικητικό από την άλλη σημαίνει τη δυνατότητα που έχει ο φορέας ενός δικαιώματος με επιτρεπτά από το Σύνταγμα μέσα πλήν της δικαστικής οδού να διεκδικήσει είτε κάποια παροχή που δεν του έχει ακόμη δοθεί είτε ακόμη και την βελτίωση της θέσης του. Τα μέσα αυτά είναι κυρίως το εκλογικό δικαίωμα, ο συνδικαλισμός και η απεργία. Το περιεχόμενο αυτό αναγνωρίζεται και καθιερώνεται στο Σύνταγμα. Κατά συνέπεια το δικαίωμα στην πολιτιστική κληρονομιά κατοχυρώνεται μόνο ως διεκδικητικό.

Ολοκληρώνοντας πρέπει να αναφερθεί ότι φορείς και των τριών περιεχομένων του δικαιώματος είναι όλα τα φυσικά και τα νομικά πρόσωπα.

Ατομικά, Κοινωνικά, Πολιτικά Δικαιώματα

Το δικαίωμα στην πολιτιστική κληρονομιά ως κοινωνικό δικαίωμα.

Σε προηγούμενο σημείο αναφέρθηκε ότι η διάκριση στα τρία status και κατά συνέπεια σε ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα έχει πλέον εγκαταλειφθεί τουλάχιστον με το περιεχόμενο που οι έννοιες αυτές είχαν κατά την παραδοσιακή θεωρία. Πολύ συνοπτικά θα γίνει μια αναφορά στη σύγχρονη σημασία των σχετικών εννοιών, ενώ θα δοθεί έμφαση στην κατηγορία των κοινωνικών δικαιωμάτων όπου ανήκει και το υπό εξέταση δικαίωμα.

- Ατομικά δικαιώματα:

Είναι δικαιώματα που απονέμονται στον καθέναν για να τα ασκεί. Αντιπαρατίθενται στα συλλογικά που έχουν νόημα όταν ασκούνται από σύνολο προσώπων.

- Πολιτικά δικαιώματα:

Είναι εκείνα που στρέφονται προς το Κράτος και παρέχουν στους πολίτες αξίωση ενεργητικής συμμετοχής στην άσκηση της κρατικής εξουσίας.¹⁹

- Κοινωνικά δικαιώματα:

Ορθότερο είναι να ονομαστεί η κατηγορία αυτή «δικαιώματα του κοινωνικού χώρου» για να διαφοροποιείται από την προγενέστερη έννοια των κοινωνικών δικαιωμάτων. Το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον ανήκει σε αυτή την κατηγορία δικαιωμάτων καθότι συγκεντρώνει και τα τρία στοιχεία αυτής. Τα τρία στοιχεία και η αντιστοίχησή τους με το περιεχόμενο του σχετικού δικαιώματος έχει ως εξής:

1. δικαιώματα υπόστασης:²⁰

Τα δικαιώματα αυτής της κατηγορίας συνδέονται αδιάσπαστα με τον άνθρωπο και την ύπαρξή του.

^{19,20.} Δημητρόπουλος Γ.Α.Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, τόμος Γ΄ Ημιτόμος Ι, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα Θεσσαλονίκη 2005

Πρόκειται δηλαδή για δικαιώματα που καθιερώνουν τόσο βασικά αγαθά που ουδείς μπορεί να στερηθεί.

Ενδεχομένως ο αντίλογος εδώ να ήταν ότι η απόλαυση των πολιτιστικών αγαθών δεν είναι τόσο ζωτική ανάγκη ή έστω τόσο θεμελιώδες αγαθό, όπως είναι η τροφή, η κατοικία, η παιδεία. Ωστόσο τα πολιτιστικά αγαθά, η ύπαρξη και διαφύλαξη τους ες αεί συνδέεται με την ποιοτική διαβίωση του ανθρώπου που είναι εξίσου σημαντική όπως και η επιβίωση του. Άλλωστε τα περισσότερα από τα πολιτιστικά κληροδοτήματα καθορίζουν και την εθνική ταυτότητα του κάθε ανθρώπου, κάτι το οποίο αποτελεί άλλωστε τμήμα της προσωπικότητας του.

2. κοινωνικά αγαθά:

Περιεχόμενο αυτών των δικαιωμάτων, είναι τόσο θεμελιώδη και υψίστης σημασίας αγαθά τα οποία πρέπει στις περιπτώσεις που δεν γίνεται ήδη, να προσφέρονται σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες ,χωρίς δική τους επιβάρυνση. Η ύπαρξη ενός τέτοιου αγαθού σε όλους δεν είναι ιδιωτική υπόθεση αλλά υπόθεση που αφορά ολόκληρη την κοινωνία. «Το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον είναι ένα δικαίωμα επί του πράγματος άρα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως "εμπράγματο δικαίωμα" όπως είναι η ιδιοκτησία. Διαφοροποιείται όμως από το δικαίωμα στην ιδιοκτησία κατά το ότι δεν εμφανίζει το κτητικό χαρακτήρα του ιδιοκτησιακού δικαιώματος. Πρόκειται για δικαίωμα πάνω σε κοινό πράγμα και όχι σε ιδιωτικό»²¹.

21. Δημητρόπουλος Γ.Α., Συνταγματικά Δικαιώματα ειδικό μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου τομ. ΙΙΙ ημβ', Αθήνα 2005.

3. ελάχιστο περιεχόμενο:

Τα κοινωνικά δικαιώματα έχουν το χαρακτηριστικό ότι επειδή ακριβώς αναφέρονται σε τόσο σπουδαία αγαθά καθιερώνουν ένα ελάχιστο-*minimum*- περιεχόμενο προστασίας με την έννοια ότι όσο και να αυξηθεί η προστασία αυτή και πάλι θα θεωρείται η ελάχιστη δυνατή και πάντως επιδεκτική επαύξησης. Το ελάχιστο αυτό είναι ελάχιστο τόσο με την ποιοτική, όσο και με την ποσοτική έννοια και αντιστοιχεί στο απολύτως αναγκαίο σύμφωνα με τα δεδομένα της εκάστοτε περιόδου.

Η έννοια αυτή της ελαχιστότητας εκδηλώνεται και στο πλαίσιο του σχετικού δικαιώματος με την αρχή του περιβαλλοντικού κεκτημένου την οποία θέσπισε η νομολογία και η οποία εμφανίζεται και στο πλαίσιο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Σύμφωνα με αυτή σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να λαμβάνονται μέτρα για την ολοένα και μεγαλύτερη προστασία του περιβάλλοντος και σε καμία περίπτωση δεν είναι δυνατόν να καταργηθεί διάταξη που έχει τεθεί προς προστασία του αφού αυτή συνιστά το *minimum* περιεχόμενο προστασίας. Η αρχή αυτή εκτείνεται και στο πολιτιστικό περιβάλλον κατά λογική αναγκαιότητα. Γι' αυτό άλλωστε και δεν είναι ευχερώς δυνατή η ανάκληση πράξεων χαρακτηρισμού ενός αγαθού ως πολιτιστικού, παρά πρέπει να πληρούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

Μέχρι του σημείου αυτού έχει ολοκληρωθεί η εξέταση του πυρήνα και της εξουσίας που παράσχει το σχετικό δικαίωμα. Όσον αφορά τώρα την άσκηση του συνταγματικού αυτού δικαιώματος:

➤ ικανότητα άσκησης:

Η ικανότητα άσκησης διαφοροποιείται από την ικανότητα κτήσης κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να μην θεωρείται αυτονόητο, ότι όποιος είναι φορέας ενός δικαιώματος μπορεί να το ασκήσει κιόλας. Γι' αυτό το λόγο ο κοινός νομοθέτης είναι σε θέση να θεσπίζει περιορισμούς στην ικανότητα άσκησης, οι οποίοι σχετίζονται με την πνευματική ωριμότητα

και ψυχική κατάσταση του προσώπου. Κατά συνέπεια περιορισμοί στην ικανότητα άσκησης, υφίστανται μόνο όπου ρητά θεσπίζονται τέτοιοι και ειδικότερα, όπου από τον κοινό νομοθέτη προβλέπονται ηλικιακά όρια για την άσκηση ενός δικαιώματος, όπως συμβαίνει επί παραδείγματι στο δικαίωμα του εκλέγειν. Διαφορετικά θεωρείται ότι όλα τα πρόσωπα διαθέτουν την ικανότητα άσκησης. Επομένως, στο υπό εξέταση δικαίωμα καθότι δεν εμφανίζονται κάποιοι περιορισμοί, όποια πρόσωπα είναι φορείς του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον έχουν και την ικανότητα άσκησης του, δηλαδή ενεργοποίησης της εξουσίας που τους παράσχει το δίκαιο και η οποία ενσωματώνεται στο δικαίωμα.

Η ικανότητα άσκησης περιλαμβάνει όπως είναι αυτονόητο και τις δύο μορφές εξουσίας που προαναφέρθηκαν και την εξουσία δηλαδή διαφήλαξης ή επανόρθωσης της περιβαλλοντικής και εν προκειμένω της πολιτιστικής βλάβης αλλά και εξουσία "χρησιμοποίησης"-απόλαυσης των πολιτιστικών αγαθών.

➤ Συνθήκες άσκησης:

Οι συνθήκες άσκησης αναφέρονται στην υλοποίηση του δικαιώματος κατά χρόνο, τόπο και τρόπο. Το πώς υλοποιείται το δικαίωμα στην πολιτιστική παράδοση τοπικά, χρονικά και τροπικά είναι ζήτημα κάθε συγκεκριμένης περιπτώσεως και δεν τυγχάνει γενικής αναφοράς.

➤ Γενικές οριοθετήσεις άσκησης – οριοθετικές ρήτρες(συνταγματική νομιμότητα, χρηστότητα, κοινωνικότητα).

Οι ρήτρες αυτές καθορίζουν τα όρια εντός των οποίων νομίμως ασκείται το δικαίωμα. Έξω από τα όρια αυτά δε γίνεται βέβαια λόγος για παράνομη άσκηση, αλλά για παράνομη συμπεριφορά. Το ζήτημα αυτό συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το ζήτημα των οριοθετήσεων άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων αλλά και των απλών περιορισμών αυτών, καθώς και με το θέμα της οριοθέτησης του ίδιου του δικαιώματος στο πολιτιστικό περιβάλλον. Τα ζητήματα αυτά εξετάζονται εν συνεχεία.

Αυτό που πρέπει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί είναι ότι αυτές οι γενικές ρήτρες εφαρμόζονται σε ΟΛΑ τα δικαιώματα ανεξαρτήτως, τα οποία και οριοθετούν, αφού κανένα δικαίωμα δεν είναι δυνατόν να ασκείται ανεξέλεγκτα στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Οι δε ρήτρες αυτές προκύπτουν ρητά από το άρθρο 5{1Σ που ορίζει ότι ***«Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στη κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».***

Παραίτηση²²

Τέλος ένα ειδικό ζήτημα που τίθεται προς εξέταση είναι το ζήτημα της παραίτησης. Τα συνταγματικά δικαιώματα είναι «απαράγραπτα και αναπαλλοτρίωτα». Από τον χαρακτήρα τους ως τέτοιων προκύπτει ότι δεν είναι καταρχήν δυνατή η παραίτηση από κανένα θεμελιώδες δικαίωμα. Και πράγματι η γενική για το μέλλον παραίτηση από οποιοδήποτε συνταγματικό δικαίωμα είναι ανίσχυρη. Δυνατή είναι μόνο η ειδική παραίτηση, δηλαδή παραίτηση από κάποιο θεμελιώδες δικαίωμα σε συγκεκριμένη περίπτωση. Και πάλι όμως ειδική-ad hoc- για το μέλλον παραίτηση δεν είναι δυνατή για τα «προσωπικά» δικαιώματα, αυτά δηλαδή που συνδέονται με την ανθρώπινη ύπαρξη. Είναι ωστόσο δυνατή για τα «περιουσιακά» δικαιώματα. Κατόπιν τούτων καταλήγουμε ότι σε σχέση με το δικαίωμα στο πολιτιστικό περιβάλλον ούτως ή άλλως γενική για το μέλλον παραίτηση δεν είναι εφικτή αλλά ούτε και ειδική καθότι πρόκειται για «προσωπικό» δικαίωμα, δικαίωμα υπόστασης.

22. Δημητρόπουλος Γ.Α.Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, τόμος Γ΄ Ημιτόμος Ι ,Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα Θεσσαλονίκη 2005

Ειδικά θέματα:

Κατάσταση ανάγκης: Το **Σ24** δεν ανήκει περιοριστική απαρίθμηση του **Σ48{1** το οποίο και αναφέρεται στην ειδική κυριαρχική σχέση της κατάστασης πολιορκίας και στην κατά συνέπεια αναστολή της ισχύος μέρους ή και όλου του περιεχομένου ορισμένων συνταγματικών δικαιωμάτων. Κατά συνέπεια δεν είναι δυνατή η αναστολή ισχύος της προστασίας του περιβάλλοντος και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς σε περίπτωση που η χώρα θα βρεθεί σε κατάσταση ανάγκης.

Αναθεώρητο: Το άρθρο **Σ110{1** αναφέρεται στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος από την οποία και εξαιρεί μια σειρά από διατάξεις που δεν είναι δυνατόν να αναθεωρηθούν με κανέναν τρόπο απαρτίζοντας έτσι το λεγόμενο «αιώνιο Σύνταγμα». Το άρθρο **Σ24** και ειδικότερα οι παράγραφοι **{1,6** που αναφέρονται στην πολιτιστική κληρονομιά δεν αναφέρονται μεταξύ αυτών και κατά συνέπεια έχουν την δυνατότητα αναθεώρησης.

Κεφάλαιο έβδομο: Δικαίωμα στην πολιτιστική κληρονομιά και σχέση με άλλα συνταγματικά δικαιώματα. Το ζήτημα των οριοθετήσεων και των απλών περιορισμών.

Όλα τα συνταγματικά δικαιώματα ασκούνται όχι μεμονωμένα σε ένα χώρο όπου υπάρχει μόνο ο συγκεκριμένος φορέας και ουδείς άλλος αλλά αντιθέτως στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Για το λόγο αυτό και είναι επιτακτική ανάγκη να ασκούνται κατά τρόπο τέτοιο ώστε να διασφαλίζεται η άσκηση των δικαιωμάτων και των λοιπών κοινωνιών. Ο συντακτικός νομοθέτης ρυθμίζει τα σχετικά δικαιώματα ως αρμονικά ασκούμενα και όχι ως συγκρουόμενα μεταξύ τους. Στο πλαίσιο επομένως

της αρμονικής αυτής συνύπαρξης των περισσότερων δικαιωμάτων αποκτούν ιδιαίτερη σπουδαιότητα οι γενικές οριοθετικές ρήτρες. Έτσι το «δικαίωμα στον πολιτισμό» οριοθετεί ή κάποτε περιορίζει κιόλας με τη μορφή βέβαια των απλών περιορισμών τα υπόλοιπα συνταγματικά δικαιώματα.

1. δικαίωμα στην ιδιοκτησία Σ17:

Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία συνίστανται τόσο στην χρήση και απόλαυση αυτής από το φορέα της όσο και στην ελευθερία διάθεσής της κατά βούληση του. Σύμφωνα με το άρθρο 17{1Σ *«Η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του Κράτους, τα δικαιώματα όμως που απορρέουν από αυτή δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος»*. Με τη διάταξη αυτή το άρθρο 17{1Σ εισάγει ρητή γενική οριοθέτηση της άσκησης η οποία βασίζεται στη ρήτρα του γενικού συμφέροντος ως ειδική εκδήλωση της ρήτρας της κοινωνικότητας. Κατά συνέπεια το ιδιοκτησιακό δικαίωμα και ως προς τις δυο εκφάνσεις του δεν επιτρέπεται να ασκείται κατά τρόπο που αντίκειται στο γενικό συμφέρον. Τμήμα δε του γενικού συμφέροντος αποτελεί σύμφωνα με το άρθρο 24{1 εδά του Συντάγματος και η μέριμνα για την πολιτιστική παράδοση. Με αυτή τη λογική το δικαίωμα στην πολιτιστική κληρονομιά οριοθετεί το ιδιοκτησιακό δικαίωμα. Το δικαίωμα της ιδιοκτησίας ασκούμενο σε ορισμένη περιοχή- πολιτιστική εν προκειμένω- πρέπει να προσαρμόζεται στα δεδομένα της περιοχής αυτής. Έτσι δεν είναι δυνατή λόγου χάρη η οικοδόμηση σε ένα παραδοσιακό οικισμό κατοικιών οποιασδήποτε μορφής, και κυρίως εκείνων που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με την πολιτιστική μορφολογία. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η απόφαση ΣΕ1529/1993.

Όπως όμως παγίως δεχτεί η νομολογία είναι δυνατόν να επιβάλλονται στο ιδιοκτησιακό δικαίωμα και περιορισμοί που υπερβαίνουν τα όρια του άρθρου Σ17{1 και έχουν βέβαια τη μορφή των απλών, επιτρεπομένων

από τη συνταγματική έννομη τάξη περιορισμών. Η δυνατότητα αυτή προκύπτει άμεσα και από τη ρητή διάταξη του άρθρου 24{6Σ όπου ορίζεται *«Τα μνημεία, οι παραδοσιακές περιοχές και τα παραδοσιακά στοιχεία προστατεύονται από το Κράτος. Νόμος θα ορίσει αναγκαία για την πραγματοποίηση της προστασίας αυτής περιοριστικά μέτρα της ιδιοκτησίας, καθώς και τον τρόπο και το είδος της αποζημίωσης των ιδιοκτητών»*. Οι απλοί αυτοί περιορισμοί που συρρικνώνουν το γενικό περιεχόμενο της ιδιοκτησίας στα πλαίσια των ειδικών κυριαρχικών σχέσεων μπορούν να προσλάβουν τις ακόλουθες μορφές:

- I. Περιορισμοί ως προς την απόκτηση ιδιοκτησίας: Αυτό ισχύει καταρχήν ως προς τη ζώνη Β των αρχαιολογικών χώρων όπου απαγορεύεται πλήρως η δόμηση.
- II. Περιορισμοί που αφορούν την εκμετάλλευση της ιδιοκτησίας κατά τη βούληση του κυρίου της: Στο πεδίο αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζει η νομολογία του ΣτΕ που δέχεται ότι «Για κάθε εργασία πλησίον αρχαίου απαιτείται πάντως και αρχαιολογική άδεια. Εργασίες μπορεί να γίνονται ακόμη και αν υπάρχει εν ισχύει οικοδομική άδεια»²³. Άλλωστε και μόνη παροχή ή μη αδείας συνιστά περιορισμό στο ιδιοκτησιακό δικαίωμα, απλό ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε.

23.Ράντος Α. «Ο ρόλος της νομολογίας των δικαστηρίων στην άναδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς» στο έργο «Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2004

III. Περιορισμοί που προσλαμβάνουν τη μορφή παντοειδών επιβαρύνσεων της ιδιοκτησίας: Οι επιβαρύνσεις αυτές μπορεί να έχουν είτε τη μορφή της απαγόρευσης ορισμένων δραστηριοτήτων οι οποίες θα αλλοίωναν την πολιτιστική ταυτότητα του σχετικού αγαθού είτε τη μορφή της επιβολής διενέργειας κάποιων δραστηριοτήτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης είναι η απόφαση του **ΣτΕ 2128/2006** τμήμα Ε (Υπόθεση διατηρητέων κτηρίων επί της οδού Σταδίου) ²⁴.

Στην δεύτερη περίπτωση ανάγεται «η υποχρέωση λόγου χάρι των ιδιοκτητών και νομέων ορισμένων διατηρητέων κτηρίων να τα αποκαταστήσουν στην αρχική τους μορφή, όταν έχουν φθαρεί από το χρόνο ή άλλες ανθρώπινες ενέργειες ή περιστατικά» ²⁵.

24. απόσπασμα της σχετικής αποφάσεως: «3. Στα χαρακτηριζόμενα ως διατηρητέα κτήρια απαγορεύεται κάθε αφαίρεση, αλλοίωση ή καταστροφή τόσο των επιμέρους αρχιτεκτονικών ή διακοσμητικών στοιχείων τους, όσο και του ίδιου του κτηρίου. 4. Επιτρέπεται η επισκευή, ο εκσυγχρονισμός των εγκαταστάσεων η στατική ενίσχυση, η εσωτερική διαρρύθμιση και κάθε επέμβαση για λόγους στατικούς ή λειτουργικούς των διατηρητέων κτηρίων, εφόσον δεν αλλοιώνεται ο γενικός αρχιτεκτονικός χαρακτήρας και οι βασικές αρχές της σύνθεσης του κτηρίου...Και είναι μεν επιτρεπτές κατά τους ορισμούς και υπό τους περιορισμούς του διατάγματος αυτού, επεμβάσεις στ εσωτερικό του κτηρίου δικαιολογούμενες από λόγους στατικούς ή λειτουργικούς, οι οποίες θα μπορούσαν να εξικνούνται μέχρι την πλήρη αναδιαρρύθμιση και αναδιάταξη των επιμέρους εσωτερικών χώρων του κτηρίου. Όριο όμως στις επεμβάσεις αυτές αποτελεί και κατά ρητό ορισμό του διατάγματος, η αλλοίωση του γενικού αρχιτεκτονικού χαρακτήρα και των βασικών αρχών της συνθέσεως του κτηρίου».

25. Καράκωστας Ι. Περιβάλλον του Δικαίου, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα 2006.

IV. Περιορισμοί που δεσμεύουν την ελεύθερη διάθεση της ιδιοκτησίας: Είναι δυνατόν εφόσον επιβάλλεται για λόγους προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς να απαλλοτριωθεί η ιδιοκτησία ενός προσώπου. Η περίπτωση αυτή ήταν και υπόθεση της «Αρχαίας Ολυμπίας», απόφαση **ΣτΕ 2509/2002**. Εδώ τυγχάνει εφαρμογής η διάταξη **Σ 24{6** που προβλέπει σε περίπτωση ουσιωδών περιορισμών της ιδιοκτησίας την έκδοση ειδικού νόμου για την αντιμετώπιση σχετικών θεμάτων. Μια ακόμη σχετική υπόθεση ήταν αυτή των Δελφών (**Σ.Ε.1517/93**) που δέχτηκε τα ανάλογα με την προηγούμενη προσθέτοντας ωστόσο, ότι θα πρέπει ο θιγόμενος ιδιοκτήτης να επιδιώξει την αποκατάσταση της ζημίας του είτε με αίτηση του προς τη Διοίκηση είτε απευθείας προς το αρμόδιο διοικητικό δικαστήριο.

➤ Ευθεία εφαρμογή του άρθρου **24{6 εδβ'Σ**

Μέχρι σήμερα δεν έχει εκδοθεί ο ειδικός νόμος ο οποίος θα ρυθμίζει τα ζητήματα αποζημιώσεως. Εν τούτοις έχει γίνει παγίως δεκτό από τη νομολογία ότι παρά την ανυπαρξία του σχετικού νόμου, η διάταξη **24{6 εδβ'Σ** τυγχάνει άμεσης εφαρμογής εφόσον οι περιορισμοί στην ιδιοκτησία είναι ουσιώδεις. Κατά συνέπεια γεννάται υποχρέωση της Διοίκησης να αποζημιώσει των ιδιοκτήτη.

Εν γένει γίνεται ωστόσο δεκτό ότι σε καμία περίπτωση δεν πρέπει οι περιορισμοί του δικαιώματος αυτού να βαίνουν μέχρι του σημείου να αναιρούν την ουσία του.

2. Οικονομική ελευθερία **Σ106{2:**

Η οικονομική ελευθερία τακοχυρώνεται στο άρθρο **5{1Σ** με τη μορφή της συμμετοχής στην οικονομική ζωής της χώρας *«Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητα του και να*

συμμετέχει στη κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη», αλλά και στο άρθρο 106{2Σ. Και εδώ σύμφωνα με όσα αναλύθηκαν ανωτέρω η πολιτιστική παράδοση και η προστασία της διαδραματίζουν οριοθετικό ρόλο. Η οικονομική ελευθερία οριοθετείται ενόψει του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος όπως εκδηλώνεται μέσα από την προστατευόμενη ιστορική κληρονομιά ,η οποία υπάγεται με την σειρά της στην έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και εν γένει της ελευθερίας όπως αναφέρονται στο άρθρο 106{2Σ. Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με το άρθρο αυτό: «**Η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας**». Στο σημείο αυτό είναι δυνατόν να αναφερθεί η υπόθεση του αρχαιολογικού χώρου Ραμνούντος- **απόφαση ΣΕ 6485/1995**- κατά την οποία θεωρήθηκε ανεπίτρεπτη η λειτουργία λατομείων κοντά στον αρχαιολογικό χώρο και κατά συνέπεια ετέθη ένας απλός περιορισμός στην οικονομική ελευθερία. Επρόκειτο για απλό περιορισμό και όχι οριοθέτηση, αφού εδώ δεν προσαρμόστηκε απλά η λειτουργία των λατομείων στο χώρο αλλά κρίθηκε εξολοκλήρου ασυμβίβαστη με το χώρο η σχετική οικονομική δραστηριότητα.

3. Ελεύθερη διακίνηση και κυκλοφορία Σ 5{3

Το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται στο άρθρο 5{3Σ το οποίο και αναφέρει: «**Απαγορεύονται ατομικά διοικητικά μέτρα που περιορίζουν σε οποιοδήποτε Έλληνα την ελεύθερη κίνηση ή εγκατάσταση στη Χώρα, καθώς και την ελεύθερη έξοδο και είσοδο σ' αυτή**». Το δικαίωμα αυτό περιορίζεται, με την έννοια πάντα του απλού περιορισμού, από την απαγόρευση εισόδου σε ορισμένους χώρους που δεν έχουν διαμορφωθεί για να εξασφαλίζουν πρόσβαση στο κοινό.

4. Ελεύθερη επιλογή κατοικίας Σ 21{4}

Το δικαίωμα στην κατοικία μπορεί να θεμελιωθεί καταρχήν στη διάταξη Σ5{1} για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας αλλά και στο άρθρο Σ21 για την οικογένεια. Ειδικά στο άρθρο Σ21{4} ορίζεται ότι: **«Η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που την στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του Κράτους»**. Όπως ήδη έχει αναφερθεί περιορισμοί στο δικαίωμα αυτό εισάγονται από το καθορισμό λόγου χάρη ζώνης Α΄ στους αρχαιολογικούς χώρους όπου και δεν επιτρέπεται η δόμηση.

5. Συνέρχεσθαι Σ{11}

Το άρθρο Σ11{1} αναφέρει: **«Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα»**. Είναι προφανές ότι ενόψει της αυτονόητης σπουδαιότητας ορισμένων πολιτιστικών χώρων δεν υφίστανται η δυνατότητα διενέργειας συγκεντρώσεων οπουδήποτε, αδιακρίτως.

6. Ελευθερία της Τέχνης Σ16{1}

«Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες» σύμφωνα με τα όσα προβλέπει το άρθρο Σ16{1}. Το ΣτΕ ωστόσο δέχτηκε ότι η ελευθερία αυτή δεν είναι απεριόριστη αλλά νοείται παράλληλα με την προστασία και διαφύλαξη των πολιτιστικών στοιχείων.

7. Ελευθερία έκφρασης Σ14{1}

Το δικαίωμα αυτό με την υλική του έκφραση το λεγόμενο corpus είναι δυνατόν να προκαλέσει ζημίες στο πολιτιστικό κεκτημένο, επί παραδείγματι με εκτεταμένες αφισοκολλήσεις αδιακρίτως σε έργα της πολιτιστικής μας παράδοσης. Γι΄ αυτό και ναι μεν **«Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους»** πλην όμως περιοριζόμενος απλώς, από το δικαίωμα στον πολιτισμό.

8. Δικαίωμα στην εργασία Σ22{1

Το άρθρο αυτό αναφέρει στο α' εδάφιο του «*Η εργασία αποτελεί δικαίωμα και προστατεύεται από το Κράτος...*». Πάραυτα και το δικαίωμα αυτό δύναται να περιοριστεί από την πολιτιστική κληρονομιά καθότι δεν δύναται να επιλεγεί ένας οποιοσδήποτε τρόπος για την έδρα της εργασίας αλλά πρέπει να επιλεγεί ένας τόπος τέτοιος που να μην δημιουργεί πρόβλημα στην παράλληλη κατοχύρωση των πολιτιστικών αποθεμάτων της περιοχής. Παράλληλα ισχύουν εδώ και όσα αναφέρθηκαν για τους περιορισμούς στην οικονομική ελευθερία. Επομένως σαν ενδεικτική περίπτωση εσφαλμένου τύπου εργασίας μπορεί να αναφερθεί τόσο η υπόθεση του αρχαιολογικού χώρου Ραμνούντος όσο και η υπόθεση Ελλανίου Όρους Αιγίνης, οι οποίες έχουν ήδη αναφερθεί.

9. Αρχή της ισότητας Σ4{2

«*Οι Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις (αναφέρει το άρθρο Σ4{2)*». Η αντίθεση του δικαιώματος αυτού με την αρχή της ισότητας προκύπτει ενόψει των περιπτώσεων εκείνων όπου σε επιχειρήσεις που ανήκουν στον ίδιο οικονομικό κλάδο επιβάλλονται διαφορετικοί περιορισμοί ενόψει της έντονης προστασίας των πολιτιστικών αγαθών που απαιτείται κάθε φορά. Ωστόσο έχει γίνει δεκτό ότι το Σύνταγμα όταν κατοχυρώνει την αρχή της ισότητας επιτάσσει, όχι την ίδια ακριβώς μεταχείριση όλων των περιπτώσεων, ανεξαρτήτως των συνθηκών, αλλά αντιθέτως, τη διαφοροποιούμενη μεταχείριση των περιπτώσεων ακόμη και αν κατά βάση είναι ίδιες ώστε να προσαρμόζονται καλύτερα στις εκάστοτε ανάγκες. Κατά συνέπεια η αντίθεση εδώ είναι μάλλον φαινομενική και άρα δεν τίθεται ζήτημα περιορισμού του δικαιώματος της ισότητας.

10. Θρησκευτική ελευθερία Σ13{1

Στο α' εδάφιο του άρθρου 13{1Σ ορίζεται ότι «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη». Βασική υπόθεση μέσα

από την οποία γίνεται αντιληπτός ο σχετικός περιορισμός είναι η «Υπόθεση Ροτόντα». Εν τούτοις στην υπόθεση αυτή δεν έγινε δεκτό το ότι ο χαρακτηρισμός ενός ναού ως μνημειακού μπορεί να περιορίσει τη διενέργεια ιεραουργιών σε αυτόν. Κατά συνέπεια στην περίπτωση αυτή δεν υφίστανται πραγματικός περιορισμός του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας από την πολιτιστική παράδοση ²⁶.

26. απόσπασμα απόφασεως :Ε.Α. 327/1995 (Υπόθεση Ροτόντα):«...4. Επειδή κατά την κρίση της Επιτροπής σχηματισθείσαν εκ των στοιχείων του φακέλου, ο ιερός ναός του Αγίου Γεωργίου εις Θεσσαλονίκην (Ροτόντα) καθιγάσθη...ως τοιούτος ήδη επί Μεγάλου Θεοδοσίου(379-395μ.Χ.) και έκτοτε ελειτούργει μέχρι της βιαίας μετατροπής του εις μουσουλμανικό τέμενος επί Τουρκοκρατίας(1591μ.Χ.). Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης ο ναός καθιγάσθη εκ νέου , τελεσθέντων εις «Θυρανοξιών» εν έτει 1914 και έκτοτε δεν απέβαλλε την ιδιότητα του ταύτην τουθ' όπερ, άλλωστε, δεν ηδύνατο να γίνει δυνάμει πολιτειακής πράξεως. Μετά τον σεισμό του έτους 1978 εις Θεσσαλονίκην ο ναός ετέλει υπό επισκευήν, αναληφθείσαν υπό της 9^{ης} Εφορίας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, λόγω του παραλλήλου μνημειακού χαρακτήρος του και των αναγκών εξιδιασμένης φροντίδας προς πλήρη αποκαταστασιν αυτού, κοσμούμενου δια θρησκευτικών ψηφιδωτών εξόχου τέχνης. Η εν λόγω επισκευή περιλαμβάνουσα εκτεταμένας στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίας, προδήλως και κατ'ανάγκην επιρέασε επί τινά χρόνον την τέλεση ιεροπραξιών αλλά έχει πλέον συντελεστεί εις βαθμόν επιτρέποντα την λειτουργία του ναού. Υπό τας συνθήκας αυτάς η διά της προσβαλλόμενης απόφασεως του Υφυπουργού Πολιτισμού ουσιαστική απαγόρευσις τελέσεως λατρείας εις τον ιερό ναό, πλην τριων συγκεκριμένων περιπτώσεων κατ' έτος ,συνιστά βαρείαν και ανεπανόρθωτον προσβολή του θρησκευτικού συναισθήματος των εις τον εν λόγω ναό εκκλησιαζόμενων πιστών. Όθεν συντρέχει νόμιμος λόγος να γίνει δεκτή η υπο κρίσην αίτησις και να ανασταλή η εκτέλεσις της απόφασεως του Υφυπουργού Πολιτισμού.

➤ Αρχή της αναλογικότητας

Είναι γεγονός όπως έχει ήδη αναφερθεί, ότι η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, εντασσόμενη στο δημόσιο συμφέρον και συνδεόμενη άρρηκτα με την ποιοτική διαβίωση των ανθρώπων, οριοθετεί μια σειρά δικαιωμάτων ενώ εισάγει απλούς περιορισμούς σε κάποια άλλα. Ωστόσο η θέσπιση των έστω και απλών αυτών περιορισμών, επειδή συρρικνώνουν έστω και κατά επιτρεπτό τρόπο το γενικό περιεχόμενο του δικαιώματος, θα πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη φειδώ και με γνώμονα πάντοτε την αρχή της αναλογικότητας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά το άρθρο 25ξ1 εδδ' Σ. *«Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα, είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας».*

Αυτό σημαίνει ότι ανάμεσα στο προκρινόμενο μέσο και τον επιδιωκόμενο σκοπό πρέπει να υπάρχει εύλογη αναλογία. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο η διοίκηση, ενόψει της προστασίας της πολιτιστικής παράδοσης, θα πρέπει σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις να καταφεύγει στο ιδιαίτερα επιβαρυντικό μέσο απαλλοτρίωσης της ιδιοκτησίας. Αυτό κατεξοχήν συμβαίνει όταν δεν υπάρχει κανένας άλλος τρόπος διαφύλαξης των ιστορικών στοιχείων.

Η αρχή της αναλογικότητας έχει εξάλλου τρία στάδια τα οποία πρέπει να ακολουθηθούν:

1. προσφορότητα- καταλληλότητα: το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι εν προκειμένω αν από όλα τα διαθέσιμα μέσα επελέγησαν καταρχήν κάποια κατάλληλα, ικανά σε μια πρώτη φάση να επιφέρουν το επιζητούμενο αποτέλεσμα.

2. αναγκαιότητα: στο στάδιο αυτό ελέγχεται και επιλέγεται από τον περιορισμένο αριθμό μέσων που δημιουργήθηκε από την προηγούμενη φάση εκείνο που κρίνεται περισσότερο πρόσφορο για να επιφέρει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.
3. στάθμιση- αναλογικότητα *stricto sensu*: σε αυτή τη φάση γίνεται μια στάθμιση, ένα «ζύγισμα» ανάμεσα στα οφέλη από το λαμβανόμενο μέτρο για την ιστορική κληρονομιά και στην ζημιά που επέρχεται σε άλλα αγαθά. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει τα οφέλη να είναι μεγαλύτερα από την ζημιά για να δικαιολογούν τη λήψη του μέτρου.

➤ « Συγκρουόμενα» πολιτιστικά αγαθά

Ένα ζήτημα που τυγχάνει εξέχουσας προσοχής είναι το γεγονός ότι από τις αντιπαραθέσεις των διαφόρων συνταγματικών δικαιωμάτων με το δικαίωμα στην πολιτιστική κληρονομιά, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου έρχονται σε σύγκρουση περισσότερα πολιτιστικά κληροδοτήματα μεταξύ τους και αποτελεί ζήτημα επιλογής ποίο θα προστατευτεί εις βάρος του άλλου, εφόσον βέβαια δεν είναι δυνατή η παράλληλη διαφύλαξη τους. Στο σημείο αυτό εντοπίζονται δύο ειδών συγκρούσεις. Η πρώτη αφορά την περίπτωση όπου συγκρούονται δύο αγαθά προστατευτέα και τα δύο από το άρθρο 24Σ ενώ η δεύτερη την περίπτωση όπου προστατεύονται τα στοιχεία από διαφορετικές διατάξεις.

Περίπτωση α΄

Στην περίπτωση αυτή εμφανίζεται από τη μία η ανάγκη να κατασκευαστεί, σύμφωνα με την σχετική υπόθεση, ένα μουσείο για να στεγάσει τα περίφημα μάρμαρα της Ακρόπολης τα οποία και προστατεύονται από το άρθρο 24{1,6Σ και από την άλλη η ανάγκη προστασίας και διατήρησης ενός διατηρητέου κτιρίου που βρίσκεται στον ίδιο χώρο και επίσης προστατεύεται από τις ίδιες διατάξεις. Στην

περίπτωση αυτή το ΣτΕ με δύο αποφάσεις του προέκρινε την κατασκευή του μουσείου έναντι της διατηρήσεως του κτηρίου, το οποίο θα ρυμοτομούνταν και υπήρχε περίπτωση και να κατεδαφιστεί.

Περίπτωση β΄

Εδώ το ένα αγαθό αναγκαστικά προστατεύεται από το άρθρο **24Σ** ενώ το άλλο παρότι αποτελεί πολιτιστικό αγαθό προστατεύεται καλύτερα από μια άλλη διάταξη και εν προκειμένω αυτή του άρθρο **16Σ**. Πρόκειται για την υπόθεση Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης του οποίου το αρχικό σχέδιο κατασκευής προέβλεπε τη δημιουργία σε χώρο ο οποίος από το Ρυμοτομικό Σχέδιο είχε χαρακτηριστεί ως χώρος πρασίνου, αρχαιολογικός χώρος και πολιτιστικό κέντρο. Στην υπόθεση αυτή δεν έγινε δεχτό ότι η κατασκευή ενός μουσείου Τέχνης εμπίπτει στην έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς και γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκε ότι το μουσείο δεν ήταν δυνατόν να κατασκευαστεί εκεί. Έγινε δηλαδή δεκτό ότι η κατασκευή του μουσείου εμπίπτει περισσότερο στο προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος της τέχνης και κατά συνέπεια σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν υποχωρεί έναντι του δικαιώματος στην πολιτιστική κληρονομιά.²⁷ Η σχετική απόφαση είναι η **ΣτΕ 604/02**. Ανάλογες ήταν οι αποφάσεις και στην περίπτωση του Μεγάλου Μουσικής και του Πάρκου Ελευθερίας.

²⁷ Σιούτη Γλ., «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από την Νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αειφόρος προστασία του χώρου;» στο έργο «Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα- Θεσσαλονίκη 2004.

Κεφάλαιο όγδοο: Το οριοθετούμενο δικαίωμα στην πολιτιστική κληρονομιά

Το δικαίωμα στην πολιτιστική παράδοση δεν εμφανίζεται μόνο σαν οριοθετική ή περιοριστική γραμμή άλλων δικαιωμάτων. Αντιθέτως και το δικαίωμα αυτό, όπως όλα άλλωστε οριοθετείται κυρίως ενόψει του υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος. Σε περιπτώσεις δηλαδή μεγάλων τεχνικών έργων που είναι απαραίτητα για την εθνική άμυνα ή την εθνική οικονομία της χώρας και εφόσον δεν υπάρχει κάποια άλλη λιγότερο επιβαρυντική λύση, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας που εφαρμόζεται και εδώ, είναι δυνατόν κατ' εξαίρεση να σημειωθούν επεμβάσεις σε διάφορα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ωστόσο οι "περιορισμοί" αυτοί και επιβαρύνσεις στην πολιτιστική παράδοση πρέπει να πληρούν κάποιες προϋποθέσεις και κυρίως τα τεχνικά έργα ενόψει των οποίων γίνονται οι σχετικές επιβαρύνσεις να είναι απολύτως αναγκαία και να εξυπηρετούν ζωτικές ανάγκες του κοινωνικού συνόλου. Επιπροσθέτως οι επεμβάσεις στα πολιτιστικά αγαθά πρέπει:

- να κινούνται στο πλαίσιο του απολύτως αναγκαίου μέτρου
- να προηγείται στάθμιση με βάση την αρχή της αναλογικότητας ανάμεσα στα οφέλη από την τέλεση του έργου και την ζημία που υφίστανται τα πολιτιστικά στοιχεία και
- να εκτελείται το έργο μόνο εφόσον έχει διαπιστωθεί ότι δεν υπάρχει άλλη λιγότερο βλαπτική για τα προϊόντα του πολιτισμού λύση.

Χαρακτηριστικές για την περίπτωση αυτή είναι τόσο η Υπόθεση του Μουσείου της Ακρόπολης (ΣτΕ 3279/2003) όσο και η Υπόθεση του Λόφου Ζαγάνι στα Σπάτα (ΣτΕ 3200/1997). Στη δεύτερη υπόθεση αποφασίστηκε η αποκοπή τμήματος του λόφου για να διευκολυνθεί η πτήση των αεροσκαφών του αερολιμένα Αθηνών. Κάποια από τα τμήματα του παραδοσιακού οικισμού που υπήρχε στο λόφο μεταφέρθηκαν σε άλλα σημεία προς φύλαξη. Στην πρώτη υπόθεση που είναι και πιο πρόσφατη για την κατασκευή του μουσείου σε χώρο όπου όπως διαπιστώθηκε στη συνέχεια και μετά την πρώτη αρχιτεκτονική μελέτη υπήρχαν αρχαιολογικά ευρήματα, προκρίθηκε μια σειρά από διαφορετικά μέτρα για την διαφύλαξή τους παράλληλα βέβαια με την κατασκευή του σχετικού έργου. Έτσι άλλα από τα αρχαία στοιχεία θα διατηρηθούν και θα φυλαχτούν σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο ενώ άλλα θα διαλυθούν λόγω της κακής τους κατάστασης. 28

28. απόσπασμα αποφάσεως :ΣτΕ 3279/2003(Ολομ) Υπόθεση Μουσείου Ακρόπολης «...α)Διατηρούνται ορατά, επισκέψιμα και στεγασμένα τα αρχαία, τα οποία περιλαμβάνονται μεταξύ των τριών αρχαίων οδών υπ' αριθμόν 1, 2 της παρόδου, β)τα εξωτερικώς των οδών αυτών αρχαία μπορούν να διαλυθούν εν' ανάγκη ως ήσσονος σημασίας ή κακής διατηρήσεως ή και να μεταφερθούν... γ)τα αρχαία που έχουν βρεθεί σποραδικά και σώζονται αποσπασματικά στους χώρους που χρωματίζονται με πράσινο χρώμα στο συνημμένο σχέδιο 2 κρίνονται ως διαλυτέα δ)τα σημεία τα οποία χρωματίζονται με μπλέ μέσα στην κόκκινη περιοχή, προσφέρονται για την τοποθέτηση υποστυλωμάτων...»

Μια υπόθεση όπου και διαφαίνεται η έλλειψη εξέτασης εναλλακτικών λύσεων άρα η μη τήρηση των προαναφερθέντων προϋποθέσεων είναι η υπόθεση της εκτροπής του Αχελώου. Στην υπόθεση αυτή που κρίθηκε από το ΣτΕ το 2000 ελήφθη υπόψη η μεγάλη σπουδαιότητα του έργου για την εθνική οικονομία, ωστόσο δεν ελήφθη επαρκώς υπόψη και η αντίστοιχη σπουδαιότητα των πολιτιστικών στοιχείων που ευρίσκοντο στην περιοχή και ιδίως το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου του Μυροφύλλου Τρικάλων αλλά και άλλες εκκλησίες και τοξωτά λιθόκτιστα γεφύρια. Επίσης δεν εξετάστηκε το ενδεχόμενο το έργο να πραγματοποιηθεί με διαφορετικό τρόπο που δε θα συνεπαγόταν την καταστροφή του μνημείου.

Επίλογος- Βασικά συμπεράσματα

Στο παρόν πόνημα έγινε μια προσπάθεια όσο το δυνατόν πληρέστερης προσέγγισης του ζητήματος της κατοχύρωσης της πολιτιστικής κληρονομιάς στο Σύνταγμα. Η κατοχύρωση αυτή είναι χρονικά πρόσφατη, μόλις στο Σύνταγμα του 1975 εμφανίζεται σχετική αναφορά, ενώ η προστασία αυτή καθιερώνεται πρωτίστως ως υποχρέωση του Κράτους και αντικειμενική αρχή στο άρθρο **Σ24** και μονάχα το 2001 εισάγεται ένα νέο δικαίωμα, το δικαίωμα στην πολιτιστική παράδοση.

Πρόκειται για ένα δημοσίου δικαίου δικαίωμα, κοινωνικού χαρακτήρα και στενά συνδεδεμένο με την ανθρώπινη υπόσταση και την ποιοτική διαβίωση του ανθρώπου. Το δικαίωμα αυτό εμφανίζει το τριπλό περιεχόμενο κάθε συνταγματικού δικαιώματος δεσμεύοντας τουλάχιστον με την αμυντική του διάσταση όλους τους φορείς κρατικής εξουσίας. Επιπροσθέτως δεν είναι νοητή η παραίτηση από το σχετικό δικαίωμα.

Τέλος το δικαίωμα αυτό οριοθετεί τα υπόλοιπα συνταγματικά δικαιώματα κάποιες φορές μάλιστα τα περιορίζει κιόλας, ενώ παράλληλα εμφανίζεται το φαινόμενο της «σύγκρουσης» πολιτιστικών αγαθών.

Ολοκληρώνοντας επομένως, αξίζει να αναφερθεί ότι κατά τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αξιόλογες προσπάθειες τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο και μάλιστα από όλους τους φορείς κρατικής εξουσίας για την διαφύλαξη και περίσωση του πολιτιστικού πλούτου. Οι προσπάθειες αυτές που αναλύθηκαν στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας αποτελούν οπωσδήποτε μια αξιόλογη αρχή αλλά και την αφετηρία για μια ακόμη καλύτερη συνέχεια. Είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι ο πολιτιστικός θησαυρός κάθε χώρας- και ειδικότερα της Ελλάδας- είναι αστείρευτος. Το μεγαλύτερο μέρος της χώρας έχει οικοδομηθεί πάνω σε αρχαιολογικά και μνημειακά θραύσματα, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο χρίζει ιδιαίτερης προστασίας και μέριμνας τόσο σε κρατικό όσο και σε ατομικό επίπεδο.

Περίληψη

«Η συνταγματική κατοχύρωση της πολιτιστικής κληρονομιάς»

Η κατοχύρωση της πολιτιστικής κληρονομιάς στο Σύνταγμα γίνεται για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία με το άρθρο **24{1,6 Σ1975** και το άρθρο **18{1 Σ1975**, αν και πριν από το 1975 υπήρχε ειδική νομοθεσία για την προστασία των αρχαιοτήτων. Στο Σύνταγμα του 1975 κατοχυρώνεται η σχετική προστασία ως αντικειμενικός δικαιοϊκός κανόνας και μόνο από το 2001 με την αναθεώρηση και ως συνταγματικό δικαίωμα. Ως γενικός κανόνας, διέπει ολόκληρη την έννομη τάξη και συγκαθορίζει την εφαρμογή των ποικίλων συνταγματικών διατάξεων. Ως δικαίωμα, φέρει τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού, δημοσίου δικαιώματος με το status mixtus όλων των δικαιωμάτων. Χρησιμεύει μεταξύ άλλων για την οριοθέτηση ή τον απλό περιορισμό των λοιπών θεμελιωδών δικαιωμάτων όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο, ενώ παράλληλα τυγχάνει και το ίδιο οριοθέτησης.

Summary

«The Constitutional consolidation of cultural inheritance»

The cultural inheritance is ensured both by articles 24{1,6 and 18{1 of the Constitution. The first Constitution that secured cultural tradition was that of 1975. At first it was only accepted as a State's obligation and only after the last revision did it become a constitutional right. The content of this right can be summarised as follows: it is a right that aims a) at the preservation of cultural aspects in the years to come, so that following generations can inherit them and b) gives the right to the administration to enforce restraining measures concerning other rights that may clash with this particular right. As a result the right to cultural tradition, as a social right, restricts other constitutional rights and at the same time is restrained in favor of the public interest.

Βασικά λήμματα

περιβάλλον

enviroment

πολιτιστική κληρονομιά

cultural inheritance

μνημεία

monuments

αρχαιότητες

antiquities

παραδοσιακοί οικισμοί

traditional settlements

άυλα πολιτιστικά αγαθά

spiritual cultural

commodities

ιστορικοί τόποι

historic places

δημόσιο δικαίωμα

public right

κοινωνικό δικαίωμα

social right

δημόσιο συμφέρον

public interest

Παράρτημα νομολογίας

Στο τμήμα αυτό παρατίθενται με ένα σύντομο σχολιασμό οι κυριότερες αποφάσεις κατά χρονολογική σειρά, όπως παρουσιάζονται μέσα στο κείμενο της εργασίας:

ΣτΕ 2801/91 Υπόθεση Φαρμακείου Πασχαλίνου :με την απόφαση αυτή για το ιστορικό μνημείο της Κέρκυρας που λειτουργούσε επί 150 χρόνια ως φαρμακείο, παγιώθηκε νομολογιακά η θέση ότι ως διατηρητέο μπορεί να χαρακτηριστεί όχι μόνο το κτίριο αλλά και τα πράγματα που βρίσκονται μέσα σε αυτό, δηλαδή και ο εσωτερικός του χώρος. Εν προκειμένω χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέος ο πλήρης εξοπλισμός και επίπλωση του σχετικού χώρου.

Σ.Ε. 1529/93 Υπόθεση νήσου Πάτμου: Χαρακτηριστική απόφαση ως προς την οριοθέτηση του ιδιοκτησιακού δικαιώματος στο πλαίσιο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Σε χώρο που έχει χαρακτηριστεί ως παραδοσιακός οικισμός δεν είναι δυνατή η οικοδόμηση κάθε είδους κατοικιών παρά μόνο εκείνων που εναρμονίζονται με το περιβάλλον.

Σ.Ε. 1517/93 Υπόθεση Δελφών: Η απόφαση αυτή επιβεβαιώνει τη δυνατότητα παροχής αποζημιώσεως στον κύριο ιδιοκτησίας απαλλοτριούμενης για λόγους προστασίας της πολιτιστικής παράδοσης ακόμα και χωρίς την ύπαρξη του σχετικού νόμου που προβλέπεται από το άρθρο 24{6εδβ}Σ. Γίνεται δεκτή η ευθεία εκ του Συντάγματος προστασία.

Σ.Ε. 4735/95 Υπόθεση Ελλανίου όρους Αιγίνης: Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν αφορά μόνο τα μνημεία και τα αρχαία στοιχεία αυτά καθ' αυτά, αποκομμένα από τον περιβάλλοντα χώρο τους, αλλά αντιθέτως εκτείνεται και στον χώρο μέσα στον οποίο αυτά ευρίσκονται και γι' αυτό ακριβώς το λόγο κρίσιμη είναι η μέριμνα για την προστασία και ανάδειξη και του χώρου αυτού. Εισαγωγή περιορισμών του δικαιώματος στην εργασία εν όψει του σκοπού αυτού.

Σ.Ε. 6485/95 Υπόθεση του αρχαιολογικού χώρου Ραμνούντος: και η υπόθεση αυτή κινούμενη στο ίδιο πεδίο με την προηγούμενη οριοθετεί την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία κατά τρόπο τέτοιο ώστε να προσαρμοστεί στις ανάγκες του πολιτιστικού χώρου μέσα στον οποίο αναπτύσσεται.

Ε.Α 327/95 Υπόθεση Ροτόντα Θεσσαλονίκης: Ο χαρακτηρισμός ενός ναού ως μνημείου δεν δικαιολογεί τον περιορισμό της μη τέλεσης ιεροπραξιών εντός αυτού. Κατά συνέπεια δεν υφίσταται κανείς περιορισμός του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας στην προκειμένη περίπτωση.

ΣτΕ 2003/97 Υπόθεση λόφου Ζαγάνι Σπάτων: Υποχώρηση της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς ενόψει μεγάλου τεχνικού έργου που εμφανίζει σπουδαιότητα για την εθνική οικονομία-εθνικός αερολιμένας. Παράλληλα μέριμνα για τη διαφύλαξη των σχετικών ευρημάτων στην έκταση που αυτό είναι δυνατό.

1. Απόσπασμα των παραπάνω αποφάσεων ευρίσκεται στο :Δεκλερής Μ. «Ο Δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος» Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1996

ΣτΕ 637/1998 Υπόθεση μαρίνας Μυκόνου²: Απαγόρευση κατασκευής νέας μαρίνας- λιμένος αναψυχής-σε περιοχή νησιού που έχει χαρακτηριστεί ως παραδοσιακός οικισμός, προκειμένου να μην αλλοιωθούν τα ιστορικά του στοιχεία, κομμάτι των οποίων είναι και ο παραδοσιακός λημίν.

ΣτΕ 604/02 Υπόθεση μουσείου Ακρόπολης³: Εδώ προκρίθηκε η κατασκευή του σχετικού μουσείου σε χώρο ο οποίος χαρακτηρίστηκε όχι εξ' αρχής αλλά εν συνεχεία αρχαιολογικός. Υπήρξε μέριμνα για την προστασία όσων από τα αρχαιολογικά στοιχεία ήταν σε θέση να διατηρηθούν ενώ για τα άλλα επελέγει είτε η καταστροφή τους είτε η καταβύθιση τους στο έδαφος για να τα βρουν οι επόμενες γενεές. Κρίθηκε εν προκειμένω ότι η κατασκευή του τεχνικού αυτού έργου επέβαλε την οριοθέτηση της πολιτιστικής κληρονομιάς στο αναγκαίο μέτρο.

ΣτΕ 2509/02 Υπόθεση αρχαία Ολυμπία⁴: Περιορισμός του ιδιοκτησιακού δικαιώματος για λόγους που ανάγονται στην προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και ιδίως στη δυνατότητα του κοινού να έχει πρόσβαση στις σχετικές περιοχές.

ΣτΕ 3279/03 Υπόθεση μουσείου Ακρόπολης: Σύγκρουση μεταξύ περισσότερων πολιτιστικών αγαθών και ειδικότερα στην περίπτωση αυτή μεταξύ του μουσείου της Ακρόπολης και ενός διατηρητέου κτιρίου ευρισκόμενου στον ίδιο χώρο. Στάθμιση μεταξύ των αγαθών η οποία και κατέληξε στην υπέρσχυση της κατασκευής του μουσείου έστω και αν το κτίριο κατεδαφιζόταν.

ΣτΕ 2128/06 Διατηρητέα κτίρια επί της οδού Σταδίου ⁵: Αποφυγή οποιονδήποτε ενεργειών μπορεί να βλάψουν ή να αλλοιώσουν το χαρακτήρα διατηρητέων κτιρίων. Με την απόφαση αυτή τονίστηκε μια ακόμα φορά ότι το κτίριο χαρακτηρίζεται διατηρητέο στο σύνολο του και ως προς τα εσωτερικά του στοιχεία τα οποία σε κάθε περίπτωση δε πρέπει να βλαβούν μεταβάλλοντας το γενικό αρχιτεκτονικό χαρακτήρα του κτιρίου.

² Το Σ4/2003 σελ1135-1151

³ Το Σ4/2003 σελ1135-1151

⁴ Το Σ4/2003 σελ 767-771

⁵ ΕφημΔΔ-6/2006 σελ 711-716

Βιβλιογραφία

Βιβλία

1. Δημητρόπουλος Γ.Α.Συνταγματικά Δικαιώματα, Γενικό Μέρος, τόμος Γ΄ Ημιτόμος Ι ,Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα Θεσσαλονίκη 2005
2. Δημητρόπουλος Γ.Α., Συνταγματικά Δικαιώματα ειδικό μέρος, παραδόσεις συνταγματικού δικαίου τομ. ΙΙΙ ημβ΄, Αθήνα 2005.
3. Δεκλερής Μ. , «Ο Δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος» Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1996
4. Καράκωστας Ι., « Περιβάλλον και Δίκαιο», εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα 2006
5. Ράντος Α. «Ο ρόλος της νομολογίας των δικαστηρίων στην άναδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς» στο έργο «Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004
6. Σιούτη Γλ. Π. , «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος από την Νομολογία: Σύγκρουση αγαθών ή αειφόρος προστασία του χώρου;» στο έργο «Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο» εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004.
7. Σιούτη Γλ.Π. « Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος» εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1985

Άρθρα

1. « Η σύμβαση της Γρανάδας για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και το Σύνταγμα» Παπακωσταντίνου Α., Μάρτιος 1999 στην ιστοσελίδα www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=27&lang=1&catid=1

2. «Υποβρύχια αρχαιολογική κληρονομιά στην Ελλάδα: Νομική προστασία και διαχείριση» Δελλαπόρτα Κατερίνα, έφορος ενάλιων αρχαιοτήτων, Νοέμβριος 2005 στο ηλεκτρονικό περιοδικό Νόμος και Φύση.
3. «Οι βασικές αρχές προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και η διαχρονική εξέλιξη τους στην Ελλάδα» Μπούρας Χ., Ιανουάριος 2007 στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=2687&lang=1&catpid=1
4. «Αναθεώρηση του άρθρου 24 του Συντάγματος. Μια οπισθοδρομική πρόταση» Μενουδάκος Κ, Ιανουάριος 2007, στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=2709&lang=1&catpid=1

Περιοδικά νομολογίας

Περιβάλλον και Δίκαιο τεύχη 35-38

Εφημερίδα Δημοσίου Δικαίου τεύχος 6/2006